

**ΑΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ**

Θεωρία - ανάλυση και πολιτική

Επιμέλεια:

Π. Γετίμης - Γ. Καυκαλάς - Ν. Μαραβέγιας

Εκδόσεις Θεμέλιο

ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ

Δημήτρης Οικονόμου

Το κείμενο αυτό έχει δύο άξονες. Ο πρώτος είναι μια εισαγωγή στις θεωρίες αστικής ανάπτυξης, δηλαδή στις προσπάθειες επισήμανσης και ερμηνείας εκείνων των παραγόντων που προκαλούν και καθορίζουν την ανάπτυξη των πόλεων. Ο δεύτερος άξονας είναι η ανάλυση ορισμένων από τις χωροταξικές διαστάσεις της αστικής ανάπτυξης. Το γεγονός ότι οι πόλεις –και γενικότερα οι οικισμοί– αναπτύσσονται, έχει, πέρα από τις συνέπειες πολεοδομικής κλίμακας, και επιπτώσεις στο χωροταξικό επίπεδο, οι οποίες θα μπορούσαν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορά τις σχέσεις οικισμού και ευρύτερης περιοχής, και συνδέεται με την περιφερειακή οργάνωση, δηλαδή τη δημιουργία διακριτών χωροταξικών ενότητων (το ζήτημα αυτό αναπτύσσεται σε άλλα κείμενα του βιβλίου). Η δεύτερη αφορά τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών οικισμών. Το σύνολο που δημιουργούν οι τελευταίοι αναφέρεται συνήθως ως *οικιστικό δίκτυο* ή *οικιστικό σύστημα*, ακριβώς γιατί είναι κάτι περισσότερο από ένα άθροισμα ανεξάρτητων στοιχείων: κάθε στοιχείο του βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με τα υπόλοιπα. Επομένως, η διαδικασία ανάπτυξης ενός οικισμού, σε τελική ανάλυση συνδέεται αμφίδρομα με το οικιστικό δίκτυο, το επηρεάζει και ταυτόχρονα επηρεάζεται απ' αυτό. Το ζήτημα αυτό αποτελεί το δεύτερο άξονα του κειμένου. Με μία έννοια, οι δύο προαναφερθέντες άξονες αποτελούν τις δύο όψεις της *αστικοποίησης*, δηλαδή της διαδικασίας χωρικής ανάπτυξης του αστικού φαινομένου.

1. ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ανάλυση της αστικής ανάπτυξης μπορεί να γίνει υπό διάφορες οπτικές γωνίες και σε διάφορες χωρικές και χρονικές κλίμακες.

Αν, σε τελική ανάλυση, η ανάπτυξη της πόλης αποτελεί προϊόν του καταμερισμού της εργασίας,¹ η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο αυτό συμβαίνει δεν μπορεί να γίνει χωρίς ειδικότερη ιστορική αναφορά. Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, από αυτή την άποψη, είναι η συμβιωτική σχέση μεταξύ πόλης και υπαίθρου, με τη δεύτερη να ειδικεύεται κατά προτεραιότητα στην παραγωγή και την πρώτη στην πολιτική και ιδεολογική αναπαραγωγή. Η έλευση του καπιταλισμού είχε ως συνέπεια ριζικές αλλαγές στο χαρακτήρα του ιστορικού φαινομένου: (α) το ρόλο της πόλης ως χωρικής εστίας των πολιτικο-στρατιωτικών σχέσεων εξουσίας ανέλαβε αυτό που ο Giddens (1981, σ. 147) ονομάζει *εδαφικά οργανωμένο κράτος-έθνος*, κάτι που σημαίνει ότι η πόλη έχασε την παλαιότερη ιδιαιτερότητά της από άποψη πολιτικών σχέσεων (Castells, 1973)· (β) η αντίθεση πόλης-υπαίθρου έπαψε να αντιστοιχεί κυρίως σε έναν καταμερισμό της εργασίας μεταξύ πολιτικο-θρησκευτικής εξουσίας και κατανάλωσης, αφενός, και παραγωγής, αφετέρου, και μετατοπίστηκε εσωτερικά της ίδιας της παραγωγικής σφαιράς, με την ανάληψη από την πόλη συνεχώς αυξανόμενου ρόλου στο οικονομικό επίπεδο· (γ) ο αστικός τρόπος ζωής διαφοροποιήθηκε καθοριστικά, ως προς ορισμένες σημαντικές πλευρές του, σε σχέση με τις μη-καπιταλιστικές κοινωνίες,² και (δ) η μετατροπή της αστικής γης σε εμπόρευμα και η ανάληψη από την αγορά γης και τη γαιοπρόσοιο κεντρικού ρόλου στην εσωτερική οργάνωση της πόλης (Οικονόμου, 1986, κεφ. 3).

Οι μεταλλαγές αυτές είχαν ως συνέπεια ότι στην, με την ευρεία έννοια, σύγχρονη περίοδο οι κύριοι παράγοντες της αστικής ανάπτυξης συνδέονται με τον οικονομικό ρόλο της πόλης. Ο οικονομικός ρόλος αλληλεπιδρά με μια σειρά παραμέτρους τόσο του αστικού χώρου όσο και του οικιστικού δικτύου: βαθμός εξωστρέφειας ή εσωστρέφειας, είδος των μεταξύ των πόλεων σχέσεων, μέγεθος των οικισμών και κατανομή τους κατά τάξη μεγέθους, χωρι-

1. Για μια ανάλυση του ζητήματος και αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία βλ. Οικονόμου (1986).

2. Η διαπίστωση αυτή επανέρχεται άμεσα ή έμμεσα σε όλες σχεδόν τις θεωρίες της παραδοσιακής αστικής κοινωνιολογίας. Έμμεσα, όταν η πόλη ταυτίζεται ουσιαστικά με τη σύγχρονη πόλη, όπως στην κλασική περίπτωση του Wirth. Άμεσα, στις διάφορες προσπάθειες δημιουργίας μιας διαχρονικής τυπολογίας του αστικού φαινομένου, με την κοινή έμφαση διαφορετικών, κάτι τα άλλα, προσεγγίσεων στην ύπαρξη τομής μεταξύ καπιταλιστικής και προ/μη-καπιταλιστικής πόλης.

κή οργάνωση του οικιστικού δικτύου, κλπ. Ανάλογα με το περιεχόμενο του οικονομικού ρόλου προκύπτουν *τύποι αστικής ανάπτυξης* με διαφορετικές «τιμές» στις παραπάνω παραμέτρους.

Αν και, ασφαλώς, οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις του ζητήματος της αστικής ανάπτυξης και της οργάνωσης του οικιστικού δικτύου δεν εκκινούν πάντα από την παραπάνω αφετηρία, κατά κανόνα ο οικονομικός ρόλος των πόλεων έχει κεντρική θέση στην ανάπτυξη της προβληματικής τους. Ένα γενικό χαρακτηριστικό, από αυτή την άποψη, είναι ότι οι περισσότερες θεωρίες δεν αναφέρονται γενικά στον οικονομικό ρόλο της πόλης αλλά σε ειδικότερες εκδοχές του, ιστορικά και γεωγραφικά προσδιορισμένους. Αυτό κάθε άλλο παρά σημαίνει ότι η χωροχρονική σχετικότητα των θεωριών αυτών τίθεται πάντα με ρητό και συνειδητό τρόπο. Αντίθετα, πολλές θεωρίες, και ιδίως αυτές που διατυπώθηκαν παλαιότερα, διεκδικούν διστορική και διατοπική εγκυρότητα. Όπως θα φανεί ωστόσο στη συνέχεια, στην πράξη σχεδόν όλες οι προσεγγίσεις αντλούν από εμπειρικό υλικό ή/και εμπειριέχουν υποθέσεις που εξ αντικειμένου αναφέρονται σε καταστάσεις χωρικά και χρονικά οριοθετημένες. Φαίνεται, επομένως, ότι η διαπραγμάτευση του ζητήματος όχι μόνο δεν μπορεί να γίνει με ενιαίο τρόπο για τις καπιταλιστικές και τις μη-καπιταλιστικές κοινωνίες —όπως αναφέρθηκε παραπάνω—, αλλά επιβάλλει περαιτέρω διαφοροποιήσεις και όταν το πεδίο καταλαμβάνεται αποκλειστικά από τις πρώτες. Η ανάγκη αυτή έχει γίνει αισθητή και σε άλλους επιστημονικούς χώρους και συνδέεται με το ότι η ιστορική ανάπτυξη του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από διακριτά στάδια.³

Η κατηγοριοποίηση των θεωριών αυτών μπορεί να γίνει υπό διάφορες οπτικές γωνίες. Η παρουσίασή τους που γίνεται στη συνέχεια (βλ. πίνακα 1) ακολουθεί ένα χαλαρό χρονικό σχήμα, που

3. Για να αναφερθούμε μόνο σε επιστημονικούς κλάδους που έχουν σχέση με το χώρο, χαρακτηριστική είναι η επίδραση της ύπαρξης διαφορετικών ιστορικών σταδίων του καπιταλισμού στη βιομηχανική γεωγραφία (Scott, 1988), στις θεωρίες για την περιφερειακή ανάπτυξη (Καυκαλάς, 1992), στην αστική κοινωνιολογία (Giddens, 1981), στο χωρικό προγραμματισμό και σχεδιασμό (Cook, 1983· Σπυριδωνίδης, 1991), ή στην επιστημολογία της γεωγραφίας (Maloutas, 1989). Για τις πρόσφατες απόψεις στο ζήτημα της περιοδολόγησης του καπιταλισμού βλ. τις διάφορες αναλύσεις που έχουν ως αφετηρία τις έννοιες του φορντισμού και της ρύθμισης, κινούμενες κατά τα άλλα σε ένα ευρύ φάσμα τόσο από άποψη θεωρητικής θεμελίωσης όσο και από άποψη συμπερασμάτων (σχολή της ρύθμισης, μετα-φορντισμός, κλπ.) (Boyer, 1988, σ. 51-55· Λαμπριανίδης, 1992, κεφ. III).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Χαρακτηριστικά των θεωριών αστικής ανάπτυξης και των αντίστοιχων τύπων οικιστικού δικτύου

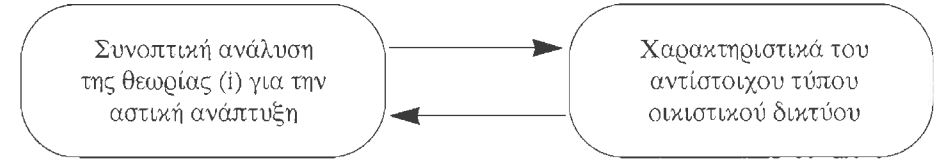
ΘΕΩΡΙΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ/ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΤΑΔΙΟ ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ ΤΥΠΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	ΡΟΕΣ ΣΤΟ ΧΩΡΟ	ΠΡΟΒΛΕΥΣΗ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ	ΔΟΜΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ
Μοντέλα κέντρου-περιφέρειας	Ντετερμινισμός/ Κριτικές προσεγγίσεις	Αποικιοκρατία/ Πρώιμος και ανταγωνιστικός καπιταλισμός Εξαγωγική Πρωτογενής τομέας	(α) προς τα έξω εμπορεύματα, πόροι, εργασία (β) προς τα μέσα περιορισμένη καινοτομία, σχέσεις εξουσίας	Εξωγενής	Πολυωμένη με τάση διατήρησης των ανισοτήτων	Δενδροειδής/ κατακόρυφες διασυνδέσεις/ δεσπόζουσα πόλη
Μοντέλο των συνόρων	Ντετερμινισμός/ Εμπειρισμός	«Νέες» χώρες/Πρώιμος & ανταγωνιστικός καπιταλισμός Εξαγωγική αρχικά με τάση ολοκλήρωσ. κή δύναμη	(α) προς τα έξω εμπορεύματα, πόροι, πόροι (β) προς τα μέσα καινοτομία, εργασία κή δύναμη	Εξωγενής αρχικά		
Μοντέλα της διάχυσης	Στοχαστικότητα/ Συμπλεροφορική γεωγραφία	Καπιταλισμός εν γένει με ύπαρξη δυαδισμού	(α) προς τα έξω εμπορεύματα, πόροι, πόροι (β) προς τα μέσα καινοτομία			
Θεωρίες κέντρ. τόπων	Ντετερμινισμός/ Εξωτερικές οικονομίες	Ντετερμινισμός/ Συμπλεροφορική γεωγραφία	Διαδισμός με τάση ομογενοποίησης			
Θεωρία οικονομικής βάσης						
Θεωρίες πόλων ανάπτυξης						
Σύγχρονες προσεγγίσεις						

σε γενικές γραμμές αντιστοιχεί στα ιστορικά στάδια του καπιταλισμού. Το σχήμα αυτό έχει πάντως καθαρά περιγραφική σημασία και δεν υποδηλώνει ότι παρατηρείται στην πραγματικότητα, στην οικιστική ανάπτυξη κάθε περιοχής, μια γραμμική εξελικτική πορεία που αντιστοιχεί στις καταστάσεις που περιγράφουν οι θεωρίες αυτές.⁴ Όχι μόνο η ιστορική εξέλιξη του αστικού φαινομένου δεν ακολουθεί μια γραμμική, εξελικτική ή προκαθορισμένη πορεία αλλά, όπως θα φανεί παρακάτω, ούτε οι αντίστοιχες θεωρίες εντάσσονται σαφώς σε κάποιο γραμμικό ή διχοτομικό σχήμα. Αυτό που έχει σημασία για την αξιολόγησή τους είναι η συγκεκριμένη ανάλυση του περιεχομένου καθεμιάς και η κατανόηση των υποθέσεων στις οποίες βασίζονται και των συνεπαγωγών τους όσον αφορά την αστική δυναμική και το οικιστικό δίκτυο.

Από μεθοδολογική άποψη, η παρουσίαση που ακολουθεί υπακούει στο εξής σχήμα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Δομή της παρουσίασης των θεωριών αστικής ανάπτυξης

Ο πίνακας 1 περιλαμβάνει συγκεντρωτικά ορισμένα στοιχεία για τις θεωρίες που εξετάζονται, τα οποία αφορούν τον τύπο καπιταλιστικής ανάπτυξης στον οποίο αντιστοιχούν, τον κυρίαρχο οικονομικό τομέα, τον εξωγενή ή ενδογενή χαρακτήρα της αστικής ανάπτυξης, τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής του οικιστικού δικτύου, τη βασική υπόθεση για το χαρακτήρα της χωρικής ανά-

4. Μια παρόμοια ταξινόμηση με αυτή που υιοθετείται εδώ, για την παρουσίαση των θεωριών αστικής ανάπτυξης και οργάνωσης του οικιστικού δικτύου, προτείνεται από τον J. Simmons (1978, σ. 63). Ο Simmons επισημαίνει τέσσερις τύπους τέτοιων θεωριών: θεωρίες που βασίζονται στην έννοια της διάχυσης της οικιστικής ανάπτυξης σε νέες περιοχές· θεωρίες που τονίζουν το ρόλο των πόλεων ως κέντρων άρθρωσης της αγροτικής ενδοχώρας τους με τις ευρύτερες αγορές· θεωρίες που συνδέουν την αστική ανάπτυξη με τη βιομηχανική εξειδίκευση, και θεωρίες που συνδέουν την αστική ανάπτυξη με την κοινωνική αλλαγή.

πτυξης (χωρική ισορροπία, χωρική ανισότητα), και τα βασικά επιστημολογικά χαρακτηριστικά της θεωρίας.

2. ΜΟΝΤΕΛΟ ΚΕΝΤΡΟΥ-(ΕΞΑΓΩΓΙΚΗΣ) ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ

Οι θεωρίες που παρουσιάζονται στα τμήματα 2, 3 και 4 αναφέρονται σε διαδικασίες αστικής ανάπτυξης που έχουν εξωγενή προέλευση. Στο επίπεδο του οικιστικού δικτύου βασικό παρεπόμενο είναι ότι το δίκτυο επεκτείνεται σε νέες γεωγραφικές περιοχές, είτε με την έννοια της δημιουργίας νέων πόλεων είτε με την έννοια του ριζικού μετασχηματισμού του προϋπάρχοντος δικτύου πόλεων, το οποίο είχε προκύψει μέσω παλαιότερων διαδικασιών διαφορετικού οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα.

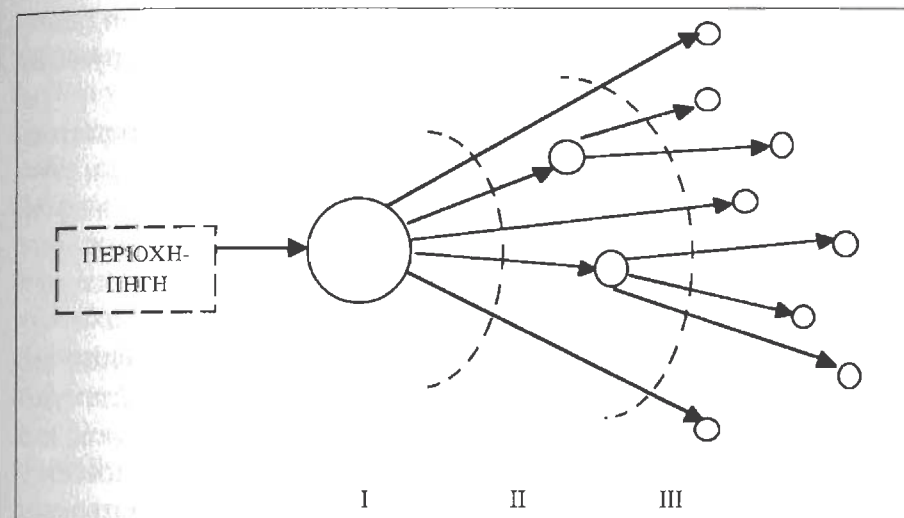
Το μοντέλο κέντρου-περιφέρειας αντιστοιχεί σε μια σειρά από πραγματικές καταστάσεις, απ' τις οποίες οι πιο προφανείς είναι ίσως οι εξής δύο: (α) η αποικιοποίηση με τη στενή, πολιτικο-στρατιωτική έννοια του όρου, και (β) η οικονομική ενσωμάτωση σε ευρύτερες αγορές, χωρίς απώλεια της εθνικής κυριαρχίας, περιοχών με προϋπάρχουσες μη-καπιταλιστικές οικονομικές και κοινωνικές δομές. Η δεύτερη περίπτωση περιλαμβάνει ένα μεγάλο φάσμα περιπτώσεων, από την ένταξη στη διεθνή αγορά των αγροτικών ζωνών διαφόρων μη-ευρωπαϊκών χωρών έως την εσωτερική ενσωμάτωση των αγροτικών/παραδοσιακών περιοχών μιας χώρας στο πλαίσιο της συγκρότησης κρατών-εθνών σύγχρονου τύπου.

Τέτοιες διαδικασίες έχουν αναλυθεί από θεωρίες που δεν αναφέρονται άμεσα στο αστικό φαινόμενο (Frank, 1972· Amin, 1976). Σχεδόν πάντα, ωστόσο, εμπριέχουν εν δυνάμει και μια θεωρία οικιστικής ανάπτυξης. Άμεση χρήση της προσέγγισης αυτής για την ανάλυση της δυναμικής των αστικών συστημάτων έχει γίνει από τον Friedmann (1971). Η περιοχή-πηγή («πυρήνας») προσδιορίζεται ως ένα υποσύστημα του συνολικού εδαφικού συστήματος κέντρου-περιφέρειας, που χαρακτηρίζεται από υψηλή ικανότητα δημιουργίας και καινοτομίας. Οι περιφερειακές περιοχές είναι υποσυστήματα που διαρθρώνονται μέσω πόλεων-δορυφόρων, η ανάπτυξη των οποίων κατευθύνεται κυρίως από τον πυρήνα, με τον οποίο διατηρούν σαφείς σχέσεις εξάρτησης.

Βασικές έννοιες του μοντέλου είναι η ασυμμετρία και οι σχέσεις εξουσίας, παράμετροι που μπορούν βέβαια να λάβουν διάφορες

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Εξωγενής αστική ανάπτυξη

τιμές. Ο βαθμός αυτονομίας/εξάρτησης δεν είναι δεδομένος, υπό την προϋπόθεση ότι η βασική ασυμμετρία διατηρείται στις διάφορες φάσεις ανάπτυξης του όλου συστήματος (I, II, III). Οι σχέσεις εξουσίας, από την άλλη πλευρά, μπορεί να έχουν πολιτικό, οικονομικό ή/και πολιτισμικό περιεχόμενο, αν και μια οικονομική συνιστώσα είναι πάντα παρούσα, στο μέτρο που το ευρύτερο πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται το μοντέλο είναι η οικονομία της αγοράς. Βασικό στοιχείο του μοντέλου είναι, τέλος, η ύπαρξη ροών, μεταξύ των κόμβων του, με κύριες συνιστώσες τις εξής:

1. Διάχυση της καινοτομίας, εν γένει με την εισαγωγή τους από τις ανώτερες στις κατώτερες βαθμίδες του οικιστικού δικτύου.⁵
2. Έλεγχος των αποφάσεων, μέσω μιας θεσμικής ιεραρχίας χωροθετημένης κατ' ομολογίαν με την οικιστική ιεραρχία, με κατεύθυνση επίσης από το κέντρο προς τις πόλεις-δορυφόρους (και, δυ-

5. Ο Berry περιγράφει τη διαδικασία αυτή, σε μια μελέτη που έχει ως εμπειρικό πεδίο τη Ν. και Ν.Α. Ασία, ως εξής: «Η οικονομική αλλαγή προωθείται [...] ταυτόχρονα μέσω τριών διαύλων: (α) από τη μητρόπολη-πυρήνα προς την ενδοχώρα· (β) από τα κέντρα ανώτερης βαθμίδας σ' αυτά της κατώτερης βαθμίδας, σύμφωνα με ένα σχήμα «ιεραρχικής διάχυσης»· (γ) από τα αστικά κέντρα στις ζώνες που τα περιβάλλουν» (αναφέρεται από τον Friedmann, 1971, σ. 24).

νητικά, με πιο συγκεντρωτικές μορφές από την προηγούμενη περίπτωση)

3. Μεταφορά χρηματικών πόρων. Στην περίπτωση αυτή, η κατεύθυνση δεν είναι προφανής και γενικά είναι αμφίπλευρη (επενδύσεις από το κέντρο προς την περιφέρεια, φόροι, κέρδη, royalties, κλπ. από την περιφέρεια προς το κέντρο)

4. Μετανάστευση εργασιακού δυναμικού, εν γένει από τις κατώτερες προς τις ανώτερες βαθμίδες.

3. ΜΟΝΤΕΛΟ «ΤΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ» (ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΥ)

Το εμπειρικό υλικό για τη διαμόρφωση των θεωριών τύπου κέντρου-περιφέρειας προήλθε από τις μη-ευρωπαϊκές/μη-ανεπτυγμένες χώρες. Φαινόμενα εξωγενούς αστικής ανάπτυξης (αστικής και γενικότερης) παρατηρούνται ωστόσο και σε διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια. Κλασικό παράδειγμα είναι ο εσωτερικός εποίκισμός των ΗΠΑ: η αστική ανάπτυξη στις ΗΠΑ ακολούθησε γεωγραφικά ένα κανονικό ομόκεντρο σχήμα, που άρχισε στα βορειοανατολικά και κινήθηκε διαχρονικά προς τη Δύση με διαδοχικούς δακτύλιους νέων οικισμών (Simmons, 1978, σ. 63-65). Η χωρική μορφή αυτής της διαδικασίας, με τη συνεχή προώθηση προς το εσωτερικό ενός μετώπου αστικοποίησης που αποτελούσε ένα κινητό σύνορο μεταξύ εποικισμένων και μη-εποικισμένων περιοχών, έχει δώσει στο μοντέλο αυτό και το όνομα «των συνόρων». Η συγένεια με το μοντέλο κέντρου-περιφέρειας, από την άποψη της χωρικής διαμόρφωσης και της αρχής ιεράρχησης του οικιστικού δικτύου, υπογραμμίζεται από τις παρατηρήσεις του Luckertmann (1966) αναφορικά με τον εξωγενή χαρακτήρα της ιεραρχίας αυτής: η βαθμίδα του οικιστικού δικτύου στην οποία τοποθετούνταν οι αμερικανικές πόλεις, κατά τη διάρκεια της περιόδου της μετατόπισης των «συνόρων» προς τα δυτικά, δεν προσδιοριζόταν από κλασικούς δείκτες όπως ο ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης και το μέγεθος, αλλά από τη «γενεά» στην οποία ανήκαν, γιατί αυτή προσδιόριζε τις σχέσεις τους με την περιοχή-πυρήνα και, άρα, το λειτουργικό τους περιεχόμενο.

Σε σχέση με τις ροές του μοντέλου του Friedmann, η προφανής διαφορά έγκειται στην αντίστροφη φορά των μεταναστευτικών κινήσεων. Η διαφορά αυτή έχει ωστόσο σημαντικές δευτερογενείς ε-

πιπτώσεις, μεταξύ άλλων επειδή μειώνει την παθητικότητα των πρόσφατα αστικοποιούμενων ζωνών ως προς τον πυρήνα. Ο πληθυσμός δεν υπάρχει εκ των προτέρων στις πρώτες, αλλά πρέπει συνεχώς να έλκεται από την περιοχή-πηγή. Το μοντέλο λειτουργεί, συνεπώς, στο μέτρο και το βαθμό που οι περιοχές υποδοχής παραμένουν ανταγωνιστικές προς την περιοχή-πηγή όσον αφορά τις συνθήκες ζωής, τις αμοιβές της εργασίας και γενικά τις συνθήκες που μπορούν να υποκινήσουν μια διαδικασία μετανάστευσης. Η εξάρτηση της περιφέρειας από το κέντρο γίνεται λιγότερο έντονη και, κυρίως, λιγότερο μονόπλευρη, και ουσιαστικά αντικαθίσταται από ένα είδος δυναμικής ισορροπίας, όπου η συνιστώσα του συνολικού εδαφικού συστήματος απολαμβάνει διαφορετικά αλλά υπαρκτά πλεονεκτήματα.

4. ΜΟΝΤΕΛΟ ΤΗΣ ΔΙΑΧΥΣΗΣ

Μια τρίτη εκδοχή του εξωγενούς μοντέλου είναι η *θεωρία της διάχυσης* (diffusion theory). Οι ρίζες της προσέγγισης αυτής ανάγονται στις δεκαετίες του '20 και του '30 και σε γνωστικά αντικείμενα όπως η αγροτική κοινωνιολογία και η πολιτιστική ανθρωπολογία, αλλά η διατύπωσή της που είχε τη μεγαλύτερη επίδραση στη χωρική ανάλυση είναι αυτή του Hagerstrand (1967), από το 1952.⁶ Η προσέγγιση του Hagerstrand διαφέρει από τις προηγούμενες εξωγενείς θεωρίες (και ιδίως από τις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας) από πολλές απόψεις: δίνει έμφαση στο μικρο- και όχι στο μακροκοινωνικό επίπεδο, στη διαπροσωπική επικοινωνία/διαντίδραση και όχι στις δομικές σχέσεις εξουσίας, σε στοχαστικές και όχι σε ντετερμινιστικές διαδικασίες.

Στην αρχική του μορφή, το μοντέλο αναφέρεται στη διαδικασία διάχυσης της καινοτομίας στο χώρο. Η διαδικασία της διάχυσης περιλαμβάνει τη διασπορά της πληροφορίας και, στη συνέχεια, την αποδοχή καινοτομιών (ως συνέπεια της νέας πληροφόρησης/γνώ-

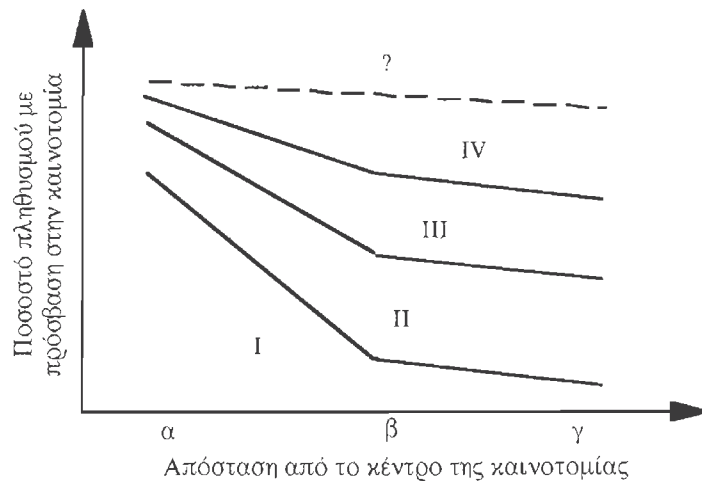
6. Η παρουσίαση της θεωρίας της διάχυσης είναι αναγκαστικά συνοπτική, δεδομένου του ευρύτερου ορίζοντα και του εισαγωγικού χαρακτήρα του κειμένου αυτού. Για μια παρουσίαση στα ελληνικά βλ. Ανδρικοπούλου (1988), σ. 73-77. Για νεότερες εφαρμογές/αναπτύξεις της θεωρίας βλ. Pred (1986) και το έργο του Giddens. Μια ενδιαφέρουσα κριτική αποτίμηση της θεωρίας, στην αρχική της μορφή, υπάρχει στον Gregory (1985).

σης). Η απόσταση που πρέπει να διανυθεί από την πληροφορία κατά τη διάχυσή της λειτουργεί ως συντελεστής τριβής, κάτι που ενσωματώνει στη θεωρία τη διάσταση του χώρου.⁷ Η όλη διαδικασία έχει ως αφετηρία ένα ή περισσότερα σημεία, από τα οποία η πληροφορία και η καινοτομία διαχέεται σε γειτονικά νέα σημεία δεύτερης γενιάς, τα οποία με τη σειρά τους λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο ως προς σημεία τρίτης γενιάς κ.ο.κ. Προκύπτει έτσι ένα *δίκτυο σημείων* που η δομή του προσδιορίζεται καθοριστικά από τη χωρική ιεραρχία των δικτύων επικοινωνιών και μεταφορών, από το τοπικό στο περιφερειακό, το εθνικό και το διεθνές επίπεδο.

Ο Hagerstrand πρότεινε ένα μοντέλο τεσσάρων σταδίων για την ανάλυση αυτού που αποκάλεσε «κύματα καινοτομίας», που παρουσιάζονται στο διάγραμμα 3. Στον άξονα των y παρουσιάζεται, σε λογαριθμική κλίμακα, το ποσοστό του πληθυσμού κάθε χωρικού σημείου που έχει πρόσβαση στη διαχεόμενη καινοτομία. Η απόσταση παρουσιάζεται στον άξονα των x . Το σημείο α είναι το κέντρο διάδοσης της καινοτομίας, και τα σημεία β και γ αντιπροσωπεύουν θέσεις που απέχουν αυξανόμενες αποστάσεις από το α .

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Κύματα καινοτομίας κατά Hagerstrand

Πηγή: Επανασχεδιασμός σχήματος του Hagerstrand, βλ. Haggett (1968), σ. 69.

7. Η έννοια του «αποτελέσματος γειτονίας» (neighbourhood effect), η οποία είναι βασική έννοια του μοντέλου σχετικά με τον τρόπο διάχυσης, βασίζεται στη σημασία της γεωγραφικής (αλλά και κοινωνικής, οικονομικής, κλπ.) απόστασης.

Τα τέσσερα στάδια απεικονίζονται από τις γραμμές I έως IV. Το στάδιο I, που ονομάζεται *πρωτογενές*, αντιστοιχεί στην έναρξη της διαδικασίας διάχυσης, κατά την οποία υπάρχει μια έντονη αντίθεση μεταξύ του κέντρου εκπόρευσης της καινοτομίας και των απομακρυσμένων ζωνών· το στάδιο II, ή στάδιο της *διάχυσης*, αντιπροσωπεύει τη διάχυση με τη στενή έννοια του όρου, κατά την οποία παρατηρείται μια ισχυρή κεντρόφυγος τάση, με τη δημιουργία νέων κέντρων που αναπτύσσονται γρήγορα στις απομακρυσμένες ζώνες και τη μείωση των έντονων χωρικών αντιθέσεων του σταδίου I· στο στάδιο III, της *πύκνωσης*, η σχετική ανάπτυξη είναι ίση και στις τρεις θέσεις· τέλος, στο στάδιο IV, ή στάδιο του *κορεσμού*, υπάρχει μια γενικευμένη αλλά αργή ανάπτυξη, που τείνει σε μια ασυμπτωτική κατάσταση εξίσωσης-μεγιστοποίησης των συνθηκών σε όλες τις θέσεις (Haggett, 1973, σ. 68-69).

Όπως και στις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας, στην αρχική διατύπωσή της η θεωρία της διάχυσης δεν είχε ως πεδίο αναφοράς ειδικά την αστική ανάπτυξη, αλλά η δυνατότητα χρήσης της για την ανάλυση του οικιστικού δικτύου είναι εγγεγραμμένη στις υποθέσεις της. Ο Brown (1968) πρότεινε, έτσι, την ενσωμάτωση στη θεωρία του ρόλου των αστικών κέντρων, στο εσωτερικό των οποίων παράγεται η πληροφορία και μέσω των οποίων αυτή «εκπέμπεται» προς τον περιβάλλοντα χώρο. Η έννοια της *ιεραρχικής διάχυσης* που αποτελεί μια από τις κυριότερες μεταγενέστερες προσθήκες στο μοντέλο, αναφέρεται πράγματι στον κεντρικό ρόλο που παίζει το δίκτυο των οικισμών ως δίαυλος διάχυσης της καινοτομίας (Ανδρικοπούλου, 1988, σ. 77). Στο πλαίσιο αυτό, η σχέση διαδικασίας της διάχυσης και οικιστικού δικτύου είναι αμφίδρομη. Αφενός, η προϋπάρχουσα δομή του δικτύου (π.χ. η έλλειψη ή μη κενών σε ορισμένες βαθμίδες του) διευκολύνει ή παρεμποδίζει τη χωρική ανέλιξη και την ταχύτητα της διάχυσης. Αφετέρου, η διαδικασία ωθεί σε ένα δίκτυο δομημένο ιεραρχικά, αλλά που υπό την προϋπόθεση ύπαρξης κοινών χαρακτηριστικών στο σύνολο της περιοχής διάχυσης (κυρίως στατιστικά ομοιογενής πληθυσμός από την άποψη του βαθμού αντίστασης στην εισαγωγή της καινοτομίας) τείνει μακροπρόθεσμα σε μια σχετική ομογενοποίηση – σχετική γιατί ο προσδιορισμός κάθε φάσης της διαδικασίας από την προηγούμενη της έχει στοχαστικό και όχι γραμμικό χαρακτήρα.

Οι εμπειρικές αναλύσεις που βασίστηκαν άμεσα στη θεωρία, αφορούν κυρίως «πυρήνες» διάδοσης της πληροφορίας μικρού με-

γέθους και περιοχές περιορισμένων διαστάσεων, αλλά πρόκειται μάλλον για συνέπεια των τεχνικών δυσκολιών (διαθεσιμότητα πληροφοριακού υλικού, κλπ.) παρά για εγγενή περιορισμό της προβληματικής. Βλ. π.χ. τις αναλύσεις του Pred (1986) –πριν από τη διατύπωση της θεωρίας από τον Hagerstrand– για τη διάδοση στην αμερικανική ήπειρο της πόλης με ιπποδάμειο ρυμοτομικό σχέδιο.

Η σημασία των διαδικασιών διάχυσης της πληροφορίας είναι κεντρική και σε ορισμένες περιπτώσεις μοντέλου «συνόρων» σε μεγάλη κλίμακα, όπως στη Βόρεια Αμερική. Τα συγκεκριμένα σημεία από τα οποία ξεκινούσε, σε κάθε φάση, η διαδικασία της περαιτέρω μετατόπισης των συνόρων –τα οποία σημεία διέθεταν επομένως ένα αρχικό πλεονέκτημα όσον αφορά την αστική ανάπτυξη– προσδιορίζονταν από τις σχετικές διαφορές στο επίπεδο της πληροφόρησης όσον αφορά την προσπελασιμότητα των υποψήφιων για ενσωμάτωση εκτάσεων, τους υπάρχοντες πόρους και άλλες παραμέτρους (π.χ. συνθήκες ασφάλειας). Η λεπτομερής χωρο-χρονική ανάλυση, από τον Wade (1959), της πρώιμης ανάπτυξης των πόλεων των μεσοδυτικών πολιτειών των ΗΠΑ, έδειξε ότι το επίπεδο πληροφόρησης έπαιξε, όσον αφορά τη λήψη αποφάσεων για μετανάστευση και για επένδυση στη Δύση, εξίσου σημαντικό ρόλο με τις αντικειμενικές-δομικές συνθήκες στη Δύση.

5. ΚΟΙΝΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΞΩΓΕΝΟΥΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Όλες οι εκδοχές των θεωριών της εξωγενούς αστικής ανάπτυξης έχουν ορισμένες κοινές συνεπαγωγές για την οργάνωση του οικιστικού δικτύου. Ένα πρώτο χαρακτηριστικό τους είναι ότι υποθέτουν μια συνεχή διαδικασία επέκτασης της ζώνης που κυριαρχείται από το μοντέλο: των πόλεων-δορυφόρων στην πρώτη περίπτωση, του μετώπου αστικοποίησης-συνόρου στη δεύτερη, των κέντρων καινοτομίας στην τρίτη. Υπ' αυτή την έννοια, το οικιστικό δίκτυο βρίσκεται συνεχώς σε μια διαδικασία μετασχηματισμού. Σε αντίθεση, ωστόσο, με την αναδιάρθρωση του δικτύου που συνεπάρχονται ορισμένα ενδογενή μοντέλα (βλ. παρακάτω), ο μετασχηματισμός αυτός δεν αλλάζει συνήθως τη βασική δομή του δικτύου και χαρακτηρίζεται από ένα σχετικά προβλέψιμο χωρο-χρονικό σχή-

μα. Η ιεραρχία των πόλεων δεν ανατρέπεται, λόγω του συγκριτικού πλεονεκτήματος που διαθέτουν τα κέντρα παλαιότερης γενεάς όσον αφορά τη σύνδεση με την περιοχή-πηγή. Η διαχρονική αλλαγή έγκειται έτσι, συνήθως, στη μεγέθυνση των διαφόρων πόλεων με διατήρηση των βασικών ισορροπιών μεταξύ τους.

Ένα δεύτερο κοινό χαρακτηριστικό είναι η εξάρτηση των τοπικών ρυθμών ανάπτυξης από πολλαπλούς αλλά εξωτερικούς παράγοντες. Ο ρυθμός μεγέθυνσης της οικονομίας στην περιοχή-πηγή έχει προφανώς καθοριστική σημασία, προσδιορίζοντας μεγέθη όπως η διαθεσιμότητα κεφαλαίων για επενδύσεις στις περιοχές-αποδέκτες, η ζήτηση των προϊόντων των τελευταίων, το επίπεδο απασχόλησης και το ύψος των μισθών (στην περίπτωση του μοντέλου «των συνόρων»), η παραγωγή καινοτομίας και η ανάπτυξη νέων τρόπων επικοινωνίας (περισσότερο, αλλά όχι αποκλειστικά, στην περίπτωση του μοντέλου της διάχυσης).

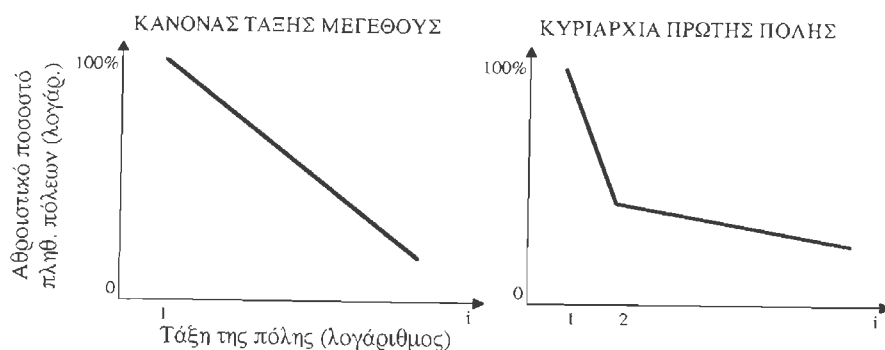
Ένα τρίτο χαρακτηριστικό είναι ότι οι πόλεις παρουσιάζουν σχετικά περιορισμένη οικονομική εξειδίκευση. Η ανάπτυξή τους, εξ ορισμού, δε βασίζεται σε ειδικές λειτουργίες που προσδιορίζονται από ιδιαίτερα σε κάθε πόλη συγκριτικά πλεονεκτήματα και χωροθετημένους πόρους, αλλά σε ορισμένες κατηγορίες υπηρεσιών, εν γένει κοινές σε όλες τις πόλεις: αφενός σε εμπορικές και χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες που είναι αναγκαία παρεπόμενα του ρόλου τους ως κόμβων σύνδεσης των περιοχών-δορυφόρων με την περιοχή-κέντρο· αφετέρου σε υπηρεσίες προς τον πληθυσμό και τις παραγωγικές μονάδες (στην πλειοψηφία τους του πρωτογενούς τομέα) των ενδοχώρων τους.

Όσον αφορά, τέλος, τη δομή του οικιστικού δικτύου, σε όλα τα εξωγενή μοντέλα υπάρχει μια τάση ανάπτυξης οικιστικών δικτύων με *κυριαρχία της δεσπόζουσας πόλης (primate city)*, σε αντιδιαστολή προς αυτά που υπακούουν στον *κανόνα τάξης μεγέθους (rank size rule)*. Στο σημείο αυτό πρέπει όμως να γίνει μια παρένθεση για να παρουσιαστούν συνοπτικά οι δύο αυτές έννοιες.

Πολύ συνοπτικά, τα οικιστικά δίκτυα που υπακούουν στον κανόνα τάξης μεγέθους είναι αυτά που, όταν οι πόλεις τους καταταχθούν κατά φθίνον πληθυσμιακό μέγεθος και τοποθετηθούν σε ένα γράφημα στο οποίο ο άξονας των y περιλαμβάνει το λογάριθμο του πληθυσμού και ο άξονας των x τον λογάριθμο της ιεραρχικής τους τάξης, σχηματίζουν μία κατά προσέγγιση ευθεία γραμμή με κλίση -1 (βλ. διάγραμμα 4). Ο κανόνας αυτός, τον οποίο διατύπω-

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Κανόνας τάξης-μεγέθους, και κυριαρχία πρώτης πόλης

σε πρώτος ο Zipf (1941), δεν προέκυψε βάσει μιας θεωρητικής συλλογιστικής, αλλά με καθαρά εμπειρικό τρόπο. Περίπου κατά την ίδια περίοδο, ο Jefferson διατύπωσε την έννοια της «δεσπόζουσας πόλης». Το φαινόμενο παρατηρείται όταν η μεγαλύτερη πόλη του δικτύου υπερβαίνει κατά πολλές φορές (και γενικά σαφώς περισσότερο απ' όσο προβλέπει ο κανόνας τάξης μεγέθους) τη δεύτερη από πληθυσμιακή άποψη πόλη. Αργότερα, η έννοια διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει τις περιπτώσεις όπου ένα δίκτυο χαρακτηρίζεται από μία ή λίγες πολύ μεγάλες πόλεις και από ένα πληθές στρώμα μικρών πόλεων, παράλληλα με την αδυναμία των ενδιάμεσων βαθμίδων του δικτύου. Στις περιπτώσεις αυτές, η γραμμή που σχηματίζουν οι πόλεις δεν είναι ευθεία αλλά τεθλασμένη, όπως φαίνεται στο δεξιό τμήμα του διαγράμματος 4.⁸

Η επαλήθευση του κανόνα τάξης μεγέθους θεωρήθηκε αρχικά ως ένδειξη ύπαρξης ενός ολοκληρωμένου και συνεκτικού οικιστικού δικτύου. Διάφορες προσπάθειες εμπειρικού ελέγχου της υπόθεσης αυτής έχουν οδηγήσει σε όχι πάντα ταυτόσημα συμπεράσματα, ωστόσο φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές υπάρχει μια τάση εμφάνισης του φαινομένου της δεσπόζουσας πόλης όταν στο οικιστικό δίκτυο δρουν σχετικά λίγες και ισχυρές, αν και όχι πάντα οι ίδιες, δυνάμεις: οι δεσπόζουσες πόλεις είναι, κατά περίπτωση, παραδοσιακές πολιτικές και διοικητικές πρωτεύουσες της πρώτης περιόδου της αστικοποίησης («ορθογενετικές» πόλεις), πρωτεύουσες χωρών σε περιόδους έντονου μετασχηματισμού («ετερογενετι-

8. Για έναν εμπειρικό έλεγχο της ισχύος των δύο αυτών «κανόνων» βλ. τη γνωστή μελέτη των Berry και Hoitop (1970), κεφ. 3.

κές» πόλεις), πρωτεύουσες πολύ μεγάλων κρατών. Από την άλλη πλευρά, οικιστικά δίκτυα με κατανομή τάξης μεγέθους συναντώνται όταν, λόγω της πολυπλοκότητας της οικονομικής και κοινωνικής ζωής ή της ηλικίας του συστήματος των πόλεων, το τελευταίο υφίσταται ή έχει υποστεί την επίδραση πολλαπλών δυνάμεων.⁹

Για να επανέλθουμε στα εξωγενή οικιστικά δίκτυα, η τάση εμφάνισης δομών «δεσπόζουσας πόλης» είναι απόρροια του ιδιαίτερου ρόλου που παίζει η πόλη που κατέχει την πρώτη τάξη στο οικιστικό δίκτυο: ότι λειτουργεί ως κόμβος άρθρωσης του τοπικού οικιστικού υποσυστήματος-αποδέκτη με το εξωτερικό οικιστικό σύστημα-πηγή. Ο ρόλος αυτός, που συνδέεται με το ότι η πρώτη ιεραρχικά πόλη είναι και η πρώτη από άποψη γενεαλογίας, της προσδίδει ειδικές λειτουργίες, κάτι που την καθιστά εξαίρεση για το τοπικό οικιστικό υποσύστημα. Το φαινόμενο αυτό είναι τόσο πιο έντονο όσο πιο έντονη είναι η εξωγένεια της αστικής ανάπτυξης, κάτι που υποδηλώνεται και από την παρατηρηθείσα σε διε-

9. Στο ίδιο, σ. 73. Ας σημειωθεί ότι η υπόθεση πως υπάρχει θετική σχέση βαθμού αστικοποίησης (ποσοστού του αστικού στο συνολικό πληθυσμό) και ισχύος του κανόνα τάξης μεγέθους δεν επαληθεύτηκε, και το ίδιο ισχύει για μια άμεση σχέση μεταξύ του κανόνα και του βαθμού οικονομικής ανάπτυξης (στο ίδιο, σ. 70). Άλλες έρευνες (El-Shakhs, 1972· Wheaton - Shishido, 1981) έδειξαν, ωστόσο, ότι η τελευταία σχέση παρατηρείται στα αρχικά και μέσα στάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας «σύγχρονου» τύπου. Σε ανάλογα συμπεράσματα οδήγησε μια συγκριτική μελέτη των οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών παραγόντων της εμφάνισης του φαινομένου της «δεσπόζουσας πόλης» σε διεθνή κλίμακα, από τους Petrakos - Brada (1989). Με τη χρήση πολλαπλής παλινδρόμησης κατέληξαν ότι ο βαθμός κυριαρχίας της δεσπόζουσας πόλης του οικιστικού δικτύου είναι μια κωδωνοειδής συνάρτηση του επιπέδου ανάπτυξης, με υψηλούς βαθμούς συγκέντρωσης στη δεσπόζουσα πόλη όταν η ανάπτυξη είναι χαμηλή και χαμηλότερους βαθμούς συγκέντρωσης όταν η ανάπτυξη είναι μέση προς υψηλή. Η κατάσταση αυτή είναι προϊόν της συνέργειας διαφόρων παραγόντων. Πρώτον, οφείλονται στην ύπαρξη στη μεγάλη πόλη εξωτερικών οικονομικών (συνδεδεμένων προφανώς με το είδος των οικονομικών δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζουν τις αντίστοιχες παραγωγικές βάσεις) και συγκριτικού πλεονεκτήματος αναφορικά προς το κόστος μεταφοράς (παράγοντα κείριου λόγω του εξαγωγικού προσανατολισμού). Δεύτερον, και ειδικότερα για τις «υπό ανάπτυξη» χώρες –μεγάλο ποσοστό των οποίων εμπίπτει στο εξαγωγικό μοντέλο–, προέκυψε ότι το μέγεθος της δεσπόζουσας πόλης είναι ακόμα μεγαλύτερο από αυτό που οφείλεται στον προηγούμενο καθαρά οικονομικό λόγο, λόγω της παράλληλης δράσης μη-οικονομικών παραγόντων (πολιτική αστάθεια, άμεσες διασυνδέσεις με τις κεντρικές περιοχές, εθνικο-φυλετική δομή, κλπ.).

θνείς συγκριτικές μελέτες συσχέτιση μεταξύ υπερσυγκέντρωσης στη δεσπόζουσα πόλη και δυναμικότητας των οικονομικών δομών μιας χώρας.¹⁰

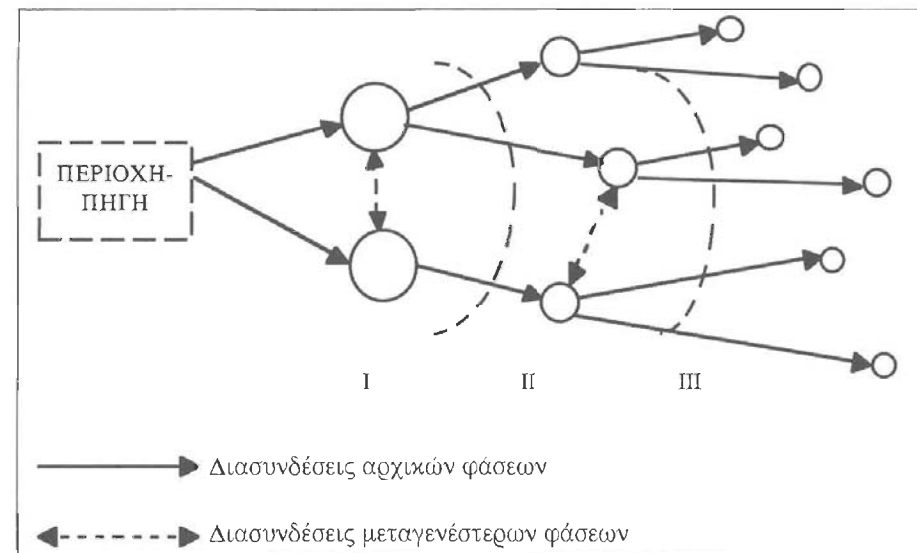
Παράλληλα, το υποσύστημα αυτό τείνει να έχει δενδροειδή δομή, δηλαδή να επικρατούν σ' αυτό οι κατακόρυφες διασυνδέσεις μεταξύ οικισμών και να απουσιάζουν οι οριζόντιες. Πρόκειται και πάλι για παρεπόμενο του εξωγενούς χαρακτήρα της αστικής ανάπτυξης. Οι επιμέρους πόλεις δεν αναπτύσσουν οριζόντιες σχέσεις γιατί δεν έχουν συμπληρωματικούς ρόλους· η κύρια λειτουργία τους έγκειται σε έναν ρόλο ενδιάμεσου σταθμού των ροών από/προς την περιοχή-κέντρο προς/από τις περιοχές-δορυφόρους.

Ωστόσο, οι διάφοροι τύποι του εξαγωγικού μοντέλου δεν έχουν μόνο ομοιότητες αλλά και διαφορές. Στην περίπτωση του μοντέλου των συνόρων υπάρχει μια μακροπρόθεσμη τάση *ολοκλήρωσης του δικτύου*. Η κλασική περίπτωση είναι αυτή των ΗΠΑ (Perloff, κ.ά., 1960), αλλά ανάλογες εξελίξεις υπήρξαν και σε άλλες περιοχές (Αυστραλία, Καναδάς). Ο μηχανισμός μέσω του οποίου επιτυγχάνεται αυτός ο ριζικός μετασχηματισμός της δομής του οικιστικού δικτύου έγκειται στο ότι τα έσοδα από την εξαγωγή των πρωτογενών προϊόντων τροφοδοτούν μια διαδικασία συσσώρευσης σε τοπικό επίπεδο, που έχει ως μακροπρόθεσμη συνέπεια τη διαφοροποίηση της τοπικής παραγωγικής βάσης: αρχικά με την προσθήκη στις εμπορικές λειτουργίες «συλλογής» και λειτουργιών διανομής· στη συνέχεια με την εμφάνιση ειδικών λειτουργιών (βιομηχανικών μονάδων, υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις) και κατ' ακολουθίαν την ανάπτυξη συμπληρωματικών σχέσεων μεταξύ των πόλεων. Η τάση ολοκλήρωσης, εξάλλου, πρέπει να συνδεθεί και με την ύπαρξη στην περίπτωση του βορειο-αμερικανικού οικιστικού δικτύου στοιχείων που ανάγονται σε διαδικασίες διάχυσης. Η σταδιακή μετάπτωση σε πιο ισορροπημένες δομές του δικτύου αποτελεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπόθεση της θεωρίας της διάχυσης.

10. Πρβλ. και τη διαπίστωση του Castells (1973), σ. 68, περί συσχέτισης μεταξύ κυριαρχίας της δεσπόζουσας πόλης και του τύπου αστικοποίησης που αποκαλεί «εξηρησμένη», διαπίστωση που στηρίζεται με εκτενείς αναφορές στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία. Στην περίπτωση αυτή είναι εμφανής η σχέση φαινομένου δεσπόζουσας πόλης και «αποικιακού» μοντέλου οικιστικής ανάπτυξης. Γενικότερα, ο El-Shakhs (1972) διαπίστωσε την ύπαρξη εμπειρικής σχέσης μεταξύ του φαινομένου και των οικιστικών δικτύων που χαρακτηρίζονται από δομή κέντρου-περιφέρειας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Μοντέλο των συνόρων

Από «τεχνική» άποψη, η οικονομική διαφοροποίηση είναι συνέπεια δύο στοιχείων του μοντέλου: (α) της σταδιακής ανάπτυξης μιας εσωτερικής αγοράς με ύψος και διάρθρωση της ζήτησης που δε διαφέρουν σημαντικά από τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της εσωτερικής αγοράς του κέντρου, και (β) του ότι ο πληθυσμός των περιοχών-αποδεκτών αποτελείται από μετανάστες προερχόμενους από το κέντρο, εξοικειωμένους με την επιχειρηματική κουλτούρα και τη λειτουργία της αγοράς.¹¹ Τα στοιχεία αυτά είναι συνδεδεμένα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του μοντέλου: σχετικά μειωμένη εξάρτηση από την περιοχή-πηγή, και αντίστροφη ροή των μεταναστευτικών ρευμάτων, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει συγκρίσιμες συνθήκες στην αγορά εργασίας και στην αγορά κεφαλαίων μεταξύ περιοχής-κέντρου και περιοχών-αποδεκτών.¹² Μια σημαντική πλευρά του τελευταίου σημείου ήταν η ανάγκη συ-

11. Είναι χαρακτηριστικό, π.χ., το πώς οι ευρωπαίοι μετανάστες στις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία εισήγαγαν τις πρακτικές της σύγχρονης γεωργίας. Το αποτέλεσμα ήταν ότι στις περιοχές αυτές, αν και εξωγενώς ανεπτυγμένες, δεν υπήρξαν αγροτικοί τομείς παραδοσιακού τύπου (Moore, 1967).

12. Είναι αυτονόητο ότι τα χαρακτηριστικά αυτά δεν προκύπτουν αυτόματα. Όπως αναφέραμε παραπάνω, το μοντέλο λειτουργεί μόνο όταν οι συνθήκες αυτές υπάρχουν – σε αντίθετη περίπτωση η δυναμική του εξαντλείται γρήγορα.

γκρίσιμης παραγωγικότητας μεταξύ των δύο τύπων περιοχών. Χωρίς αυτήν, οι συνθήκες μεταξύ τους δεν ήταν παρόμοιες, με συνέπεια η ελκτικότητα των περιοχών-αποδεκτών να παύει να υπάρχει και η ροή ατόμων και κεφαλαίων να σταματά. Το γεγονός αυτό έχει καθοριστικές επιπτώσεις, που συνοψίζονται στην ύπαρξη βασικών ομοιοτήτων μεταξύ των δύο αυτών τύπων περιοχών, σε πολλαπλά επίπεδα: κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό.

Η κατάσταση στην περίπτωση του αποικιακού μοντέλου κέντρου-περιφέρειας, ως προς τις παραπάνω παραμέτρους, ήταν πολύ διαφορετική. Οι περιοχές-αποδέκτες δεν προσέλκυσαν εξωτερικούς μετανάστες-αυτόνομους μικροπαραγωγούς, αλλά περιλάμβαναν έναν αυτόχθονα πληθυσμό, με κοινωνική και οικονομική οργάνωση που προϋπήρχε, και ταυτόχρονα ήταν πιο καθυστερημένες από αυτή των περιοχών-κέντρων. Δεν υπήρχε, επομένως, κανείς εγγενής στη λογική του μοντέλου λόγος εξίσωσης των συνθηκών διαβίωσης και του επιπέδου των αμοιβών μεταξύ κέντρου και περιφέρειας – προϋπόθεση της λειτουργίας του δεν ήταν η έλξη μεταναστών από το κέντρο, αλλά μόνο η εξασφάλιση ικανοποιητικών ποσοστών κέρδους για τα επενδύσιμα κεφάλαια. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν πολύ πιο εύκολο να επιτευχθεί με την επέκταση των καλλιεργούμενων επιφανειών και γενικότερα με εκτατικές μεθόδους, χωρίς το ριζικό μετασχηματισμό των τεχνολογικών, πολιτισμικών και κοινωνικών τοπικών συνθηκών που θα οδηγούσε σε μια εξέλιξη ανάλογη με την προηγούμενη.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είχαν σημαντικές επιπτώσεις. Πρώτον, δεν αναπτύχθηκε μια εσωτερική αγορά που θα υποκινούσε τη διαφοροποίηση της τοπικής παραγωγικής βάσης, ενώ παράλληλα η κατανομή του εισοδήματος μεταξύ πόλης και υπαίθρου παρέμεινε πολύ άνιση. Οι πόλεις δεν εμπλουτίστηκαν, έτσι, με νέες δραστηριότητες και λειτουργίες, πέρα από αυτές που απέρρεαν από το μακροοικονομικό τους ρόλο (κυρίως συλλογή προϊόντων). Βέβαια, η συγκέντρωση εισοδήματος στις πόλεις είχε ως συνέπεια μια εσωτερική ζήτηση προερχόμενη απ' αυτές. Όμως, το συνολικό ύψος της ήταν μικρό, λόγω της μικρής ποσοστιαίας συμμετοχής του ατομικού τομέα στο συνολικό τοπικό σύστημα, ενώ το περιεχόμενό της ήταν πολύ διαφορετικό από αυτό της προηγούμενης περίπτωσης, γιατί δεν αφορούσε προϊόντα μαζικής κατανάλωσης αλλά ειδικά πολυτελείας. Η ζήτηση αυτή μπορούσε να ικανοποιηθεί ευκολότερα με εισαγωγές παρά με την ανάπτυξη τοπικών παραγωγικών

δραστηριοτήτων, για πολλαπλούς λόγους: έλλειψη οικονομικών κλίμακας, απουσία επιχειρηματικού προσανατολισμού, συμβολική κυριαρχία των προϊόντων του «κέντρου», κλπ.

Όσον αφορά το οικιστικό δίκτυο, η έλλειψη διαφοροποίησης των αστικών λειτουργιών είχε ως συνέπεια να μην αναπτυχθούν οι οριζόντιες διασυνδέσεις μεταξύ των πόλεων, οι οποίες θα επέτρεπαν μια σταδιακή ολοκλήρωση του δικτύου. Η δενδροειδής δομή του δε χαρακτηρίσε, έτσι, μόνο την αρχική φάση της ανάπτυξης του μοντέλου, αλλά υπήρξε σταθερό χαρακτηριστικό του. Παράλληλα, η κυριαρχία της ανώτερης βαθμίδας του δικτύου ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο (Rofman, 1974, σ. 145), ακριβώς διότι στην περίπτωση αυτή η πρώτη πόλη παρέμεινε η μόνη με λειτουργίες ποιοτικά διαφορετικές από το σύνολο των άλλων οικισμών (σύνδεση με το κέντρο), ενώ η πρωτοκαθεδρία της ενισχύθηκε και από μη στενά οικονομικούς παράγοντες (πολιτικούς, προτύπων τρόπου ζωής, κλπ.). Το δίκτυο έμεινε, έτσι, όχι μόνο δενδροειδές αλλά και με μικρό βάθος: με εξαίρεση τη δεσπόζουσα πόλη, οι υπόλοιπες δεν είχαν ουσιαστικές λειτουργικές διαφορές και άρα δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την ιεράρχηση και κατάταξή τους σε διαφορετικές βαθμίδες. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, στην περίπτωση αυτή, είναι το κενό στη βαθμίδα των μεσαίων πόλεων.

6. ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΩΝ ΤΟΠΩΝ

Κλασικό παράδειγμα της προσέγγισης αυτής είναι η *θεωρία των κεντρικών τόπων*.¹³ Στην αρχική της διατύπωση από τον Christaller (1966 [1933]) είχε ως πεδίο αναφοράς μια περιοχή στην οποία κυριαρχεί η αγροτική παραγωγή και στην οποία υπάρχουν πόλεις-κέντρα που παρέχουν υπηρεσίες και διανέμουν αγαθά προς την αγροτική ενδοχώρα. Η ανάπτυξη των πόλεων είναι έτσι λοιπόν συνδεδεμένη άρρηκτα με την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας της ενδοχώρας τους. Το γενικότερο πλαίσιο είναι αυτό μιας οικονομίας πλήρως ανταγωνιστικής και βασιζόμενης στη μεγιστοποίηση του κέρδους.

Οι υπηρεσίες ταξινομούνται σε μια κλίμακα τάξεων, από τη χα-

13. Βλ. μια αναλυτική παρουσίαση στα ελληνικά της θεωρίας των κεντρικών τόπων, τόσο στην αρχική όσο και στις μεταγενέστερες εκδοχές της, στα Αργύρης (1987), σ. 10-86, και Ανδρικοπούλου (1988), σ. 55-65.

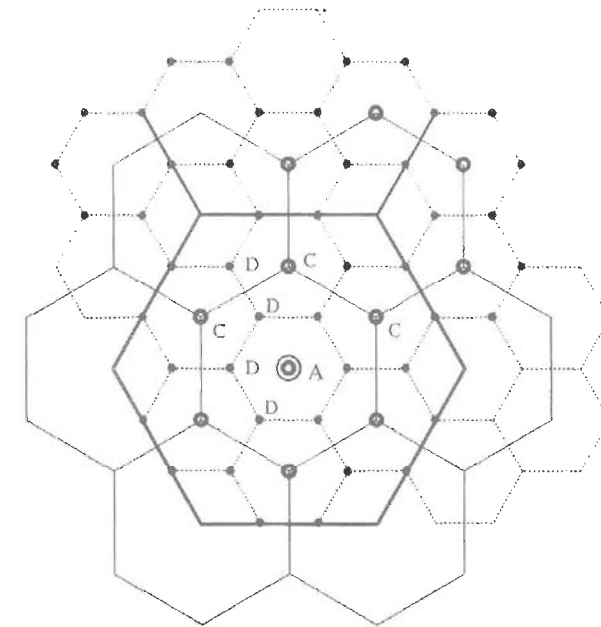
μηλότερη προς την υψηλότερη, συναρτήσει του *κατωφλίου της ζήτησης* (δηλαδή της ελάχιστης ζήτησης, με όρους πληθυσμού ή/και χρηματικούς, που είναι αναγκαία για να είναι βιώσιμη μια οικονομική μονάδα που παρέχει την υπηρεσία) και της *εμβέλειας* (δηλαδή της μεγαλύτερης απόστασης που οι καταναλωτές είναι διατεθειμένοι να διανύσουν για να καταναλώσουν την υπηρεσία). Η ανάλυση βασίζεται στην υπόθεση ότι ένας διανομέας/παραγωγός μιας υπηρεσίας που έχει τα περιθώρια αύξησης της παραγωγής του, πρώτα θα μεγιστοποιήσει τον αριθμό των τοπικών πωλήσεων του και στη συνέχεια θα επεκτείνει χωρικά την αγορά του προς όλες τις κατευθύνσεις. Δεδομένου ότι υπό συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού οι περιοχές αγοράς δεν μπορούν να επικαλύπτονται, για κάθε υπηρεσία ή προϊόν προκύπτει μια γεωγραφική οργάνωση, η οποία αποτελείται από συνεχόμενες αγορές ίδιου μεγέθους που καλύπτουν το σύνολο του διαθέσιμου χώρου. Το μέγεθός τους είναι συνάρτηση της κρίσιμης ζήτησης και της εμβέλειας. Το σχήμα τους είναι αυτό στο οποίο οδηγεί η διαδικασία της κυκλικής επέκτασης αγορών ισοκατανεμημένων στο χώρο: το εξάγωνο, που είναι το πλησιέστερο προς τον κύκλο σχήμα και που επαναλαμβανόμενο μπορεί να καλύψει πλήρως μια επιφάνεια.¹⁴

Δεδομένου ότι για κάθε υπηρεσία ή προϊόν παράγεται ένα διαφορετικό σχήμα γεωγραφικής οργάνωσης, με αγορές διαφορετικού μεγέθους, η αλληλεπίθεσή τους οδηγεί σε ένα σύστημα κέντρων που παρέχουν διαφορετικό αριθμό υπηρεσιών και προϊόντων. Αν υποθεθεί ότι υπάρχουν n διαφορετικά προϊόντα, προκύπτουν αντίστοιχα n βαθμίδες πόλεων, όπου η πόλη της ανώτερης βαθμίδας παρέχει το σύνολο των προϊόντων και οι πόλεις της κατώτερης βαθμίδας παρέχουν μόνο ένα προϊόν, αυτό της κατώτερης τάξης (που χαρακτηρίζεται δηλαδή από τη χωρικά μικρότερη αγορά). Το σύνολο των πόλεων διατάσσονται χωρικά στις κορυφές ενός κανονικού εξαγωνικού κανάβου, με τέτοιο τρόπο ώστε: (α) σε κάθε πόλη βαθμίδας n να αντιστοιχούν 6 πόλεις βαθμίδας $n-1$, και (β) η περιοχή εξυπηρέτησης (αγοράς) μιας πόλης n βαθμίδας να είναι ίση με k περιοχές εξυπηρέτησης βαθμίδας $n-1$ (όπου ο συντελεστής k μπορεί να πάρει τις τιμές 3, 4 ή 7).

14. Ικανοποιώντας τα κριτήρια βελτιστοποίησης κατά Pareto: ελαχιστοποίηση της συνολικής απόστασης μεταξύ όλων των κέντρων διανομής, μεγιστοποίηση του επιπέδου των τοπικών πωλήσεων ταυτόχρονα με τη μεγιστοποίηση των κερδών (Cook, 1983, σ. 114).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Χωρική οργάνωση των κεντρικών τόπων

Η θεωρία των κεντρικών τόπων βασίζεται σε υποθέσεις δύο ειδών. Το πρώτο είδος περιλαμβάνει απλουστευτικές υποθέσεις, όπως οι εξής: (α) η περιοχή εφαρμογή του μοντέλου είναι μια απολύτως επίπεδη και ομότροπη από άποψη μεταφορών (χωρίς δηλαδή την ύπαρξη συγκεκριμένων συγκοινωνιακών αξόνων) πεδιάδα· (β) η πυκνότητα του αγροτικού πληθυσμού—δηλαδή της αγοραστικής δύναμης—είναι σταθερή σε όλη την πεδιάδα. Η γεωμετρική κανονικότητα του εξαγωνικού κανάβου της θεωρίας των κεντρικών τόπων, απορρέει σε μεγάλο βαθμό από τις υποθέσεις αυτές, οι οποίες όμως εύκολα μπορούν να αρθούν, χωρίς να επηρεάσουν τη βασική δομή του μοντέλου, όπως πράγματι συμβαίνει στην ανάπτυξη του μοντέλου από τον Isard (1956, σ. 271 κ.ε.). Ακόμα και στοιχεία της που δεν είναι τόσο προφανές ότι δεν αποτελούν αναπόσπαστα μέρη του πυρήνα της επιδέχονται αλλαγής. Η υπόθεση ότι οι πόλεις εξάγουν υπηρεσίες μόνο προς τα κέντρα με χαμηλότερη θέση στην αστική ιεραρχία (π.χ., αίρεται αν ο συντελεστής k γίνεται μεταβλητή αντί σταθεράς), το συμπέρασμα ότι ο αριθμός των κέντρων που εξαρτώνται από κάθε κέντρο ανώτερης βαθμίδας εί-

ναι σταθερός (6), μπορεί επίσης να χαλαρώσει. Αν και η μαθηματική έκφραση του μοντέλου γίνεται πολύπλοκη, από άποψη ουσίας αυτό γίνεται πιο ευέλικτο και εφαρμόσιμο σε ένα ευρύτερο φάσμα εμπειρικών καταστάσεων (Berry - Horton, 1970, σ. 173-175· Richardson, 1978, σ. 171-172).

Οι ουσιαστικοί εγγενείς περιορισμοί της θεωρίας απορρέουν από ένα δεύτερο είδος υποθέσεων. Πρώτον, ο βασικός ρόλος της πόλης παραμένει αυτός ενός κέντρου διανομής υπηρεσιών ή/και εμπορευμάτων.¹⁵ Δεν υπάρχουν επομένως περιθώρια ενσωμάτωσης στο μοντέλο αστικών λειτουργιών άλλου τύπου. Δεύτερον, προϋποθέτει την ύπαρξη αυτόνομων αγορών που προσδιορίζουν τις τιμές των αγαθών και υπηρεσιών· γενικότερα, βασίζεται ρητά στην υπόθεση του ορθολογικού καταναλωτή με την έννοια που έχει ο όρος στα νεοκλασικά οικονομικά, τα οποία αποτελούν και το θεωρητικό ερμηνευτικό πλαίσιο της θεωρίας. Συνδυασμένες αυτές οι δύο αυστηρές υποθέσεις, θέτουν συγκεκριμένα ιστορικά όρια στο πεδίο εφαρμογής του μοντέλου: αφορά περιοχές στις οποίες κυριαρχεί μια οικονομία της αγοράς στο πλαίσιο ελεύθερου ανταγωνισμού – με άλλα λόγια, ευρωπαϊκές κατά βάση περιοχές είτε κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είτε σε παλαιότερες περιόδους στις οποίες σε συγκεκριμένες ζώνες επικρατούσε μια μικρο-εμπορευματική αγροτική οικονομία.

Δεδομένου ότι περιοχές και περίοδοι που καλύπτουν τα κριτήρια αυτά υπήρξαν στο πρόσφατο σχετικά παρελθόν των περισσότερων ανεπτυγμένων χωρών, τα πορίσματα της θεωρίας επιτρέπουν την κατανόηση των δυνάμεων και των μηχανισμών που διαμόρφωσαν τη γενεαλογία των σημερινών οικιστικών συστημάτων στις χώρες αυτές – ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη η σημαντική χρονική αδράνεια των γεωγραφικών δομών που έχει ως συνέπεια την επιβίωση χωρικών μορφών για μεγάλο διάστημα μετά την εξαφάνιση των δυνάμεων που τις δημιούργησαν.

15. Μεταγενέστερες αναπτύξεις της θεωρίας των κεντρικών τόπων επεκτείνουν το πεδίο εφαρμογής της σε πιο σύνθετους τύπους οικονομιών. Στην εκδοχή του Losch, ο οποίος την ίδια σχεδόν εποχή με τον Christaller ανέπτυξε μια παρόμοια θεωρία, τα κέντρα δεν παρέχουν μόνο υπηρεσίες αλλά αποτελούν και τόπους παραγωγής και διανομής βιομηχανικών προϊόντων. Βασικό κοινό στοιχείο όλων των σχετικών προσεγγίσεων παραμένει, ωστόσο, το ότι η πρωταρχική οικονομική λειτουργία της πόλης είναι η παροχή υπηρεσιών και η διανομή αγαθών στην ενδοχώρα τους. Βλ., π.χ., και τις νεότερες εκδοχές του Beckmann (1968) και των Berry - Horton (1970).

Από αυτή την άποψη, τα συμπεράσματα που προκύπτουν σχετικά με το οικιστικό δίκτυο, από τη θεωρία των κεντρικών τόπων, είναι τα εξής:

— Το οικιστικό δίκτυο που προκύπτει, όταν ο βασικός ρόλος των πόλεων είναι η παροχή υπηρεσιών και η διανομή αγαθών προς την αγροτική ενδοχώρα τους, έχει ιεραρχική δενδροειδή δομή. Από αυτή την άποψη, δεν υπάρχει διαφορά από την περίπτωση των εξωγενών οικιστικών δικτύων. Τα οικιστικά δίκτυα που η βασική τους λειτουργία είναι η παροχή υπηρεσιών και το εμπόριο παραμένουν, συνεπώς, χωρίς οριζόντιες διασυνδέσεις, ανεξάρτητα από την ενδογενή ή εξωγενή προέλευσή τους.

— Υπάρχει ωστόσο μια σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των δύο τύπων οικιστικού δικτύου: ενώ τα εξωγενή δίκτυα χαρακτηρίζονται από μικρό βάθος, αδυναμία των μεσαίων πόλεων και κυριαρχία της μεγαλύτερης πόλης, η δομή των οικιστικών δικτύων που επιτελούν λειτουργίες κεντρικών τόπων είναι εξαιρετικά ισορροπημένη, με πολλαπλές βαθμίδες πόλεων διαταγμένων σε ένα κανονικό πυραμιδοειδές σχήμα, και με τάση προσέγγισης προς μια κατανομή τάξης μεγέθους (Berry - Horton, 1970, σ. 74).¹⁶

Υπόβαθρο αυτού του σχήματος είναι η ύπαρξη συμπληρωματικότητας μεταξύ των κέντρων. Ενώ στην περίπτωση των εξωγενών οικιστικών δικτύων, οι μεσαίες βαθμίδες αποτελούν ουσιαστικά απλούς ενδιάμεσους κόμβους στις ροές που κινούνται από τη βάση προς την κορυφή ή αντιστρόφως, στα δίκτυα που παίζουν ρόλο συστήματος κεντρικών τόπων υπάρχουν πραγματικές συμπληρωματικότητες μεταξύ των πόλεων, που τοποθετούνται σε δύο επίπεδα:

— Υπάρχει λειτουργική αλληλεξάρτηση των κέντρων. Οι λειτουργίες που περιλαμβάνει το καθένα δεν προκύπτουν τυχαία ούτε είναι ταυτόσημες, αλλά προσδιορίζονται από την ιεραρχική θέση κάθε κέντρου στο συνολικό δίκτυο.¹⁷

16. Για το λόγο αυτόν υπάρχει μια εγγενής αντίθεση μεταξύ κεντρικών τόπων και φαινομένου δεσπόζουσας πόλης. Αντίθετα, υπάρχει συμβατότητα μεταξύ κεντρικών τόπων και κατανομή τάξης μεγέθους, τουλάχιστον στο μέτρο που πρόκειται για οικιστικά δίκτυα στα οποία κυριαρχούν οι λειτουργίες κεντρικού τύπου. Βλ. Αργύρης (1987), σ. 54-56.

17. Στην αρχική διατύπωση της θεωρίας από τον Christaller, όλα τα κέντρα ν βαθμίδας περιλαμβάνουν τις ίδιες λειτουργίες: αυτές που περιέχει ένα κέντρο ν-1 βαθμίδας συν μία ή περισσότερες πρόσθετες λειτουργίες ανώτερης τάξης. Σε μεταγενέστερες εκδοχές, συμπεριλαμβανόμενης και αυτής του Losch, το χαρακτηριστι-

— Παρατηρούνται ροές συγκεκριμένων υπηρεσιών από τα κέντρα ανώτερης προς αυτά της κατώτερης βαθμίδας – των υπηρεσιών που λείπουν από τα τελευταία. Η ροή είναι μονής κατεύθυνσης, ωστόσο, δηλαδή, δεν κινείται και αντίστροφα (από κάτω προς τα πάνω). Εξ ορισμού δεν κινούνται, επίσης, οριζόντια.¹⁸

Σε αντίθεση, επομένως, με τα οικιστικά δίκτυα τα οποία προέρχονται από εξωγενείς δυνάμεις αστικής ανάπτυξης, τα συστήματα κεντρικών τόπων χαρακτηρίζονται από σημαντικό βαθμό ολοκλήρωσης –έστω και αν η ολοκλήρωση αυτή έχει συγκεκριμένους περιορισμούς.¹⁹ Το χαρακτηριστικό αυτό δεν μπορεί να αποδοθεί άμεσα στον ενδογενή χαρακτήρα της αστικής ανάπτυξης, έμμεσα όμως έχει σχέση με το γεγονός ότι υπάρχει μια ανεπτυγμένη εσωτερική αγορά. Η ύπαρξη αυτής της αγοράς έχει ως συνέπεια τη σχετική λειτουργική πολυπλοκότητα και διαφοροποίηση των αστικών κέντρων. Υπάρχει μεταξύ τους ένας προωθημένος καταμερισμός εργασίας και, επομένως, οι ρόλοι τους είναι συμπληρωματικοί.

Από την άλλη πλευρά, το ότι οι μεταξύ των κέντρων διασυνδέσεις είναι εν γένει μονής και κατακόρυφης κατεύθυνσης, με συνέπεια τη δενδροειδή δομή του οικιστικού δικτύου, είναι απόρροια του είδους της οικονομίας που προϋποθέτει το μοντέλο: μια ενδοχώρα αγροτικού χαρακτήρα και αστικά κέντρα προσανατολισμένα στην παροχή υπηρεσιών. Οι υπηρεσίες είναι κατ' εξοχήν λειτουργίες κεντρικού χαρακτήρα, των οποίων η χωροθέτηση δεν προσδιορίζεται από τη συμπτωματική/μη-συστηματική ύπαρξη ειδικών πόρων σε συγκεκριμένες θέσεις (π.χ. ορυκτοί πόροι, τουριστικοί πόροι, φυσικά λιμάνια, κλπ.), αλλά συνδέεται με την εξυπηρέτηση λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένων αλλά γεωγραφικά συνεχόμενων εκτάσεων.

Στις ήδη επισημανθείσες διαφορές μεταξύ του οικιστικού συ-

κό αυτό γίνεται λιγότερο άκαμπτο και είναι δυνατόν κέντρα της ίδιας βαθμίδας να έχουν διαφορετικό λειτουργικό περιεχόμενο, μέσα σε ορισμένα όρια. Βλ. Ανδρικοπούλου (1988), σ. 62.

18. Στην περίπτωση της προηγούμενη υποσημείωσης προκύπτουν και οριζόντιες ροές. Είναι ωστόσο περιορισμένες, δεδομένου ότι και οι διαφοροποιήσεις των λειτουργιών των κέντρων ίδιας βαθμίδας παραμένουν μικρές.

19. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει επαγωγικά από τη θεωρητική κατασκευή της θεωρίας των κεντρικών τόπων, αλλά υποστηρίζεται και από τις προσπάθειες εμπειρικού ελέγχου της. Βλ. για την εμπειρική υποστήριξη των δύο αυτών σημείων τα: Berry (1961), Marshall (1969), Preston (1978), Carter (1981).

στήματος που βασίζεται σε εξωγενείς παράγοντες και του συστήματος κεντρικών τόπων, πρέπει να προστεθούν άλλες δύο. Στην πρώτη περίπτωση εγγενής στο μοντέλο είναι η τάση συνεχούς εδαφικής επέκτασής του ενώ, παράλληλα, η ανάπτυξη των αστικών κέντρων (και της περιοχής συνολικά) είναι εξαρτημένη από την κατάσταση της περιοχής-πυρήνα (επίπεδο της ζήτησης, επενδυτικές αποφάσεις, μεταναστευτικές επιλογές, δημιουργία καινοτομίας). Στη δεύτερη περίπτωση, προϋποτίθεται μια οικονομία που λειτουργεί σταθερά και σε μόνιμη βάση, χωρίς ανάγκη συνεχούς διεύρυνσης του χώρου που καλύπτει. Επιπλέον, εγγενής στο μοντέλο είναι η διατήρηση μιας ισορροπίας μεταξύ αγροτικού και αστικού χώρου, που στηρίζεται στην αλληλεξάρτηση πόλης και υπαίθρου: η πόλη παρέχει προς την υπαίθρο υπηρεσίες, και η υπαίθρος παρέχει προς την πόλη αγροτικά προϊόντα. Η ανάπτυξη και ευημερία του ενός σκέλους αυτής της σχέσης είναι εξαρτημένη από την ανάπτυξη και ευημερία του άλλου σκέλους, και αντιστρόφως.

Η αναπτυξιακή δυναμική που συνεπάγεται αυτός ο συνδυασμός παραγόντων είναι πολύ πιο ομαλή απ' ό,τι στην πρώτη περίπτωση. Όταν η αστική ανάπτυξη είναι εξωγενής, η δυναμική του οικιστικού δικτύου μπορεί να παρουσιάζει έντονες διακυμάνσεις, θετικές και αρνητικές. Η μακροπρόθεσμη προοπτική, εξάλλου, τείνει στην αστάθεια/υπέρβαση του μοντέλου. Προς την κατεύθυνση της παρακμής, στην περίπτωση του «αποικιοκρατικού» μοντέλου, προς την κατεύθυνση του ριζικού μετασχηματισμού του χαρακτήρα της ανάπτυξης και της ανάδυσης μιας νέου τύπου κατάστασης, στην περίπτωση του μοντέλου των συνόρων.²⁰ Στην περίπτωση των κεντρικών τόπων, αντίθετα, η δυναμική του μοντέλου είναι κατά βάση αναπαραγωγική: προσδιορίζεται από τις ετήσιες διακυμάνσεις παραγωγικότητας που από τη φύση τους είναι περιορισμένες. Είναι επομένως λιγότερη θεαματική αλλά και λιγότερο επισφαλής.

20. Μια από τις εναλλακτικές δυνατότητες είναι η μετάπτωσή του σε ένα σύστημα κεντρικών τόπων. Βλ., π.χ., την περίπτωση της αμερικανικής Δύσης. Αρχικά ανεπτυγμένη με το μοντέλο των συνόρων –του οποίου αποτελεί άλλωστε το κλασικό παράδειγμα–, απέκτησε μια πολύ σημαντική αγροτική οικονομία στη βάση της οποίας αναπτύχθηκε γρήγορα ένα ολοκληρωμένο οικιστικό υποσύστημα που πρόσφερε ένα πλήρες φάσμα υπηρεσιών (Simmons, 1978, σ. 66).

7. ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΚΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ

Η δεύτερη κατηγορία ενδογενών θεωριών για την αστική ανάπτυξη και το οικιστικό δίκτυο έχει ως αφετηρία της τη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Από άποψη ιστορικής και γεωγραφικής αναφοράς, η περίπτωση αυτή καλύπτει ένα ευρύ αλλά ταυτόχρονα πεπερασμένο φάσμα καταστάσεων, από την περίοδο της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης έως το τέλος της περιόδου του φορντισμού, γύρω στο 1970. Φυσικά υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων αυτών περιόδων, αλλά ορισμένα χαρακτηριστικά της αστικής ανάπτυξης και της συγκρότησης του οικιστικού δικτύου παραμένουν σταθερά σε όλο το παραπάνω διάστημα.

Η σύνδεση αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης αποτελεί μια από τις «έμμονες ιδέες» της οικονομικής και αστικής γεωγραφίας καθώς και των οικονομικών της ανάπτυξης – αν και η αξίωση γενικής και καθολικής ισχύος αυτής της σχέσης δεν μπορεί να υποστηριχθεί, παραμένει γεγονός ότι προσδιόρισε τη φυσιογνωμία των αστικών συστημάτων σε μεγάλα τμήματα της Ευρώπης, στη Βόρεια Αμερική και στην Ιαπωνία. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η εκβιομηχάνιση και στη συνέχεια η μεγέθυνση της βιομηχανικής βάσης είχαν ως συνέπεια την επιβολή τελείως νέων μορφών οργάνωσης στις προϋπάρχουσες δομές, τόσο στο επίπεδο της πόλης όσο και σ' αυτό του οικιστικού δικτύου. Παλαιοί μικροί και μεσαίοι οικισμοί, που έως την περίοδο αυτή εκπλήρωναν κεντρικές λειτουργίες, μεγάλωσαν πολλές φορές σε μέγεθος ως άμεση συνέπεια της εγκατάστασης εργοστασίων μέσα στα όριά τους και παραδοσιακές πόλεις περιφερειακής ακτινοβολίας απέκτησαν ρόλους εθνικής κλίμακας μέσω της ανάπτυξης μιας ισχυρής και ολοκληρωμένης βιομηχανικής οικονομίας (Simmons, 1978, σ. 67). Παράλληλα, σε τελείως νέες θέσεις, χωρίς αστική παράδοση αλλά με πλεονεκτήματα για τη χωροθέτηση βιομηχανικών δραστηριοτήτων (π.χ. περιοχές με κοιτάσματα άνθρακα και σιδήρου) αναπτύχθηκαν καινούριες καθαρά βιομηχανικές πόλεις – έστω και αν το είδος του αστικού περιβάλλοντος που τις χαρακτήριζε, λίγα κοινά σημεία είχε με την παραδοσιακή έννοια της αστικότητας, τουλάχιστον στα πρώτα τους βήματα.

Η ανάπτυξη αυτών των πόλεων μικρή σχέση είχε με παράγοντες όπως οι εξωγενείς πρωτοβουλίες «περιοχών-κέντρων» ή με την αγροτική ενδοχώρα. Κύριος παράγοντας της αστικής ανάπτυξης ή-

ταν η δυναμική της εσωτερικής βιομηχανικής βάσης. Στο επίπεδο του οικιστικού δικτύου, από την άλλη πλευρά, ο ρόλος τους δεν προσδιορίζονταν με όρους ιεραρχικού επιπέδου και κανονικότητας στην κάλυψη ευρύτερων ζωνών, αλλά μέσω νέου τύπου διασυνδέσεων μεταξύ πόλεων, βασισμένων όχι στις υπηρεσίες αλλά σε ανταλλαγές βιομηχανικών προϊόντων και κινούμενων προς όλες τις κατευθύνσεις: οριζόντια και κατακόρυφα, προς τα επάνω και προς τα κάτω. Σε αντίθεση με τους κεντρικούς τόπους που έτειναν σε μια ισορροπημένη γεωγραφική κατανομή και σε ίσες αποστάσεις μεταξύ κέντρων της ίδιας βαθμίδας, τέτοιοι παράγοντες δεν έπαιζαν κανένα ρόλο. Σε περιοχές στις οποίες υπήρχαν παράγοντες βιομηχανικής ανάπτυξης συνυπήρχαν μεγάλες βιομηχανικές πόλεις σε μικρές αποστάσεις μεταξύ τους, ενώ σε περιφέρειες που δε συγκέντρωναν αυτές τις προϋποθέσεις, οι βιομηχανικές πόλεις, ανέξαρτητως μεγέθους, μπορούσαν να λείπουν τελείως. Σε μια περιοχή με πρώτες ύλες, π.χ., η πυκνότητα και το μέγεθος των πόλεων δεν είναι συνάρτηση της τοπικής αγοράς, αλλά των υπερτοπικών αγορών στις οποίες κατευθύνονται οι πρώτες ύλες ή τα προϊόντα που ενδεχομένως προκύπτουν από το μετασχηματισμό των τελευταίων.

Το είδος δικτύου που παρήγαγε η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν έτσι πολύ διαφορετικό από όσα εξετάστηκαν προηγουμένως και είχε ως βασικό χαρακτηριστικό τις έντονες ανισότητες και τη δημιουργία ενός ανομοιογενούς χώρου. Αν και μεγάλες πόλεις υπήρχαν και παλαιότερα, φαινόμενα όπως οι μεγαλουπόλεις και οι εκτεταμένες μητροπολιτικές συγκεντρώσεις, που εγκλωβίζαν σε έναν συνεχή δομημένο ιστό μεγάλο αριθμό παλαιών και νέων πόλεων (conurbations, megalopolis...), είναι ουσιαστικά προϊόν αυτής της διαδικασίας αστικής ανάπτυξης. Δεν είναι έτσι τυχαίο ότι σε αντίθεση με τις παλαιότερες προσεγγίσεις που είχαν ως σημείο αφετηρίας τη «χωρική ισορροπία», η ενσωμάτωση της σύγχρονης βιομηχανίας στις θεωρίες της ανάπτυξης οδήγησε σε προβληματικές που τονίζουν την ασυμμετρία και την έλλειψη ισορροπίας (Παναγιωτάτου, 1983, κεφ. 2 και 3).

Παράλληλα, βασικό χαρακτηριστικό της εκβιομηχάνισης είναι η μετάβαση από το δενδροειδές οικιστικό δίκτυο των προηγούμενων περιπτώσεων σε ένα δίκτυο με δομή πλέγματος. Πρόκειται για άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι οι σχέσεις μεταξύ των πόλεων δεν προκύπτουν από τη θέση τους σε ένα κανονικό δίκτυο εξυπη-

ρέτησης *περιοχών αγοράς* αλλά από την αναζήτηση *περιοχών παραγωγής* που ελαχιστοποιούν το κόστος παραγωγής ή μεγιστοποιούν το κέρδος.

Τέλος, ένα ιδιαίτον χαρακτηριστικό των οικιστικών δικτύων αυτού του τύπου είναι η σαφώς μεγαλύτερη, σε σύγκριση με αυτά που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αστάθεια και μεταβλητότητα. Ανάλογα με τα στάδια της βιομηχανικής ανάπτυξης, μεγάλα παλαιά βιομηχανικά κέντρα χάνουν το πλεονέκτημα που τους παρείχαν οι δραστηριότητες «παλαιού τύπου», ενώ μικρά κέντρα επιδεικνύουν μεγαλύτερη ικανότητα στην ανάπτυξη των καινοτομικών δραστηριοτήτων αιχμής που πυροδοτούν πολλαπλασιαστικές διαδικασίες μεγέθυνσης. Οι ανακατατάξεις στο εσωτερικό του δικτύου είναι έτσι συνηθισμένο φαινόμενο, όπως και τα φαινόμενα παρακμής ή πολύ γρήγορης ανάπτυξης.

Ωστόσο, οι βιομηχανικές πόλεις και τα αντίστοιχα οικιστικά δίκτυα συνήθως δεν αναπτύχθηκαν στο κενό, αλλά αναδύθηκαν μέσα σε περιοχές στις οποίες προϋπήρχαν δίκτυα άλλου τύπου – κεντρικών τόπων, του μοντέλου των συνόρων κλπ. Τα παλαιά αυτά δίκτυα δεν εξαφανίστηκαν· οι ρόλοι που έπαιζαν οι πόλεις ως κέντρα υπηρεσιών διαφόρων τύπων εξακολουθούσαν να είναι αναγκαίοι σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, ενώ ορισμένες από τις πόλεις που παρουσίαζαν ειδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα (μεγάλη τελική αγορά ή αγορά εργασίας, χωροθετημένες πρώτες ύλες, κλπ.) ανέπτυξαν και βιομηχανικές δραστηριότητες. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία πολύπλοκων οικιστικών δικτύων με δυαδική δομή, τα οποία είχαν δύο συνιστώσες: αφενός, πόλεις με εμπορικές και χρηματιστικές δραστηριότητες που λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με τις αρχές των κεντρικών τόπων (κρίσιμος πληθυσμός, εμβέλεια, ιεραρχία λειτουργιών)· αφετέρου, βιομηχανικές πόλεις στενά αλληλοσυνδεδεμένες αλλά με σχέσεις συμπληρωματικού και όχι ιεραρχικού τύπου. Αν η έννοια της ιεραρχίας μεταξύ βιομηχανικών πόλεων έχει νόημα, αυτό είναι τελείως διαφορετικό απ' ότι στην περίπτωση των υπηρεσιών: δεν αναφέρεται σε μια ταξινόμηση με βάση τη σπανιότητα/καθημερινότητα των λειτουργιών, αλλά έχει ποσοτικό χαρακτήρα και το κριτήριο είναι το μέγεθος της βιομηχανικής βάσης και οι λειτουργικές διασυνδέσεις και, ενδεχομένως, ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό της δευτερογενούς παραγωγής (με την εμφάνιση φαινομένων όπως ο χωρικός διαχωρισμός μεταξύ μονάδων παραγωγής και μονάδων

διεύθυνσης, με την ανάπτυξη δικτύων υπεργολαβιών, κλπ.). Οι ιεραρχικά ανώτερες πόλεις, δεν έχουν, εξάλλου, εξ ορισμού όλες τις βιομηχανικές δραστηριότητες των πόλεων κατώτερης βαθμίδας, ακριβώς λόγω της αποσύνδεσης της ανάπτυξής τους από την εξυπηρέτηση ιεραρχημένων περιοχών αγοράς.

Συνολικά και σχηματικά, τα δίκτυα που προκύπτουν περιλαμβάνουν τις εξής διαφορετικές συνιστώσες (Boudeville, 1972, σ. 110-111):

— Μερικές πόλεις με εμπορικές λειτουργίες παραμένουν κεντρικοί τόποι και η οικονομική ανάπτυξή τους αναστέλλεται. Χαρακτηριστικοί τύποι τέτοιων πόλεων είναι οι αγροτικές πρωτεύουσες και τα εμπορικά λιμάνια.

— Μερικές πόλεις που αναπτύχθηκαν στη βάση ορυχείων και μεταλλείων, περιορίζονται σε τέτοιες δραστηριότητες και παραμένουν εργατικές πόλεις, χωρίς οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και διαφοροποίηση.

— Μερικές πόλεις έχουν πιο σύνθετο χαρακτήρα (δευτερογενή και τριτογενή), αλλά δε διαθέτουν λειτουργίες κέντρων απόφασης.

— Μερικές πόλεις διαθέτουν ταυτόχρονα τριτογενείς δραστηριότητες τύπου κεντρικών τόπων, τριτογενείς δραστηριότητες συνδεδεμένες με κέντρα απόφασης και διευθυντικές λειτουργίες και δευτερογενείς δραστηριότητες παραγωγής. Στο εσωτερικό αυτής της κατηγορίας είναι δυνατές περαιτέρω διακρίσεις, συναρτήσει π.χ. του δυναμισμού της βιομηχανικής βάσης τους (βλ. όσα αναφέρονται στη συνέχεια για τους πόλους ανάπτυξης)

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του τύπου αστικής ανάπτυξης και οικιστικού δικτύου ώθησαν στη δημιουργία νέων εννοιών και ερμηνευτικών μηχανισμών. Θα αναφερθούμε συνοπτικά σε ορισμένες από αυτές: τις οικονομίες κλίμακας, τις εξωτερικές οικονομίες συνάθροισης και αστικοποίησης, τις θεωρίες της αυτοσυντηρούμενης/διαχεόμενης ανάπτυξης, των βιομηχανικών συμπλεγμάτων, κλπ., καθώς και τη θεωρία της οικονομικής βάσης.

8. ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΒΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Σύμφωνα με τη θεωρία της *οικονομικής βάσης*, η αστική ανάπτυξη είναι προϊόν της ανάπτυξης των εξαγωγικών δραστηριοτήτων της πόλης. Σημείο εκκίνησης αυτής της προσέγγισης είναι η διχοτομική

ανάλυση των αστικών λειτουργιών. Μια πρώτη κατηγορία τους έχει ως αντικείμενο την ικανοποίηση των τρεχουσών αναγκών του αστικού πληθυσμού. Η δεύτερη κατηγορία («βασικές δραστηριότητες»), που θεωρείται ότι περιλαμβάνει κυρίως διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, αποβλέπει σε μια αγορά εξωτερική ως προς την πόλη και αντιστοιχεί σ' αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η οικονομική βάση της πόλης, επειδή σε αντίθεση με την πρώτη δεν ανακυκλώνει εισόδημα που υπάρχει ήδη στην πόλη, αλλά αποτελεί το μηχανισμό προσπορισμού νέου εισοδήματος από το εξωτερικό περιβάλλον.

Η διχοτομική αυτή ανάλυση ανάγεται στις αρχές του αιώνα (Sombart, Aurousseau) αλλά με τη μορφή της θεωρίας της οικονομικής βάσης αναπτύχθηκε από τον Hoyt (1951) στις ΗΠΑ. Έχει αποτελέσει το πλαίσιο για την ανάπτυξη πολλών ποσοτικών μοντέλων πρόβλεψης της αστικής ανάπτυξης, μέσω του υπολογισμού πολλαπλασιαστών απασχόλησης στις βασικές (εξαγωγικές) δραστηριότητες (Derycke, 1970, σ. 161-170), ειδικότερα όταν συνδυάστηκε με μια κενύσιανη οικονομική θεμελίωση (Αγγελίδης, 1991, σ. 20-23). Ωστόσο, και αυτή παρουσιάζει συγκεκριμένους περιορισμούς. Ο υπερτονισμός της σημασίας των βιομηχανικών δραστηριοτήτων είναι ένας τέτοιος περιορισμός, που απορρέει ωστόσο περισσότερο από τις συνθήκες της περιόδου ανάπτυξης της θεωρίας και λιγότερο από τη δομή της καθ' εαυτή. Το ίδιο ισχύει για προβλήματα όπως ο προσδιορισμός και η μέτρηση των βασικών δραστηριοτήτων που έχουν κυρίως τεχνικό χαρακτήρα. Την ίδια τη διχοτομική θεμελίωση της θεωρίας θίγει, κυρίως, η ένσταση ότι η ανάπτυξη της πόλης δεν έχει γραμμική μορφή αλλά περιλαμβάνει διάφορα στάδια, σε κάθε ένα από τα οποία η κινητήρια δύναμη της αστικής ανάπτυξης διαφέρει. Αν η εκβιομηχάνιση προσδιόρισε την έναρξη της οικονομικής απογείωσης πολλών πόλεων, οι υπηρεσίες και ο τριτογενής τομέας στηρίζουν με τη σειρά τους σε επόμενες περιόδους την ανάπτυξη της πόλης. Ο Thompson (1965) πρότεινε, έτσι, μια ανάλυση της αστικής ανάπτυξης σε τέσσερις φάσεις:

Πρώτη φάση: *Εξειδίκευση* σε μια τυπική βασική δραστηριότητα.

Δεύτερη φάση: *Διαφοροποίηση* με την εμφάνιση δραστηριοτήτων συμπληρωματικών προς την προηγούμενη και, ενδεχομένως, νέων βασικών δραστηριοτήτων που συγκροτούν προοδευτικά ένα «σύμπλεγμα δραστηριοτήτων».

Τρίτη φάση: *Ωρίμανση*, κατά τη διάρκεια της οποίας η πόλη μει-

ώνει τις εισαγωγές και αυξάνει το βαθμό αυτάρκειας.

Τέταρτη φάση: *Στάδιο της περιφερειακής πρωτεύουσας*, κατά το οποίο η πόλη πολώνει τον περιβάλλοντα χώρο και κυριαρχεί σε ένα δίκτυο πόλεων χαμηλότερης βαθμίδας.

Έναν συνδυασμό της θεωρίας της οικονομικής βάσης με τη θεωρία των σταδίων του Thompson πρότεινε ο Martin, ξεκινώντας από την άποψη ότι οι αναπτυξιακές επιδράσεις των βασικών δραστηριοτήτων τροποποιούνται με το πέρασμα διαφόρων «κατωφλίων» της αστικής ανάπτυξης. Προσδιορίζει ένα μοντέλο που περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες δραστηριοτήτων και εγκαταστάσεων, ιδιωτικών και δημοσίων, που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με τον αστικό πληθυσμό:

— *Δραστηριότητες τύπου Α*, που είναι στην αφετηρία της πρώτης ανάπτυξης της πόλης και συνιστούν τις βασικές δραστηριότητες (εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών).

— *Δραστηριότητες τύπου Β*, που μπορούν να διαχωριστούν σε εξαγωγικές δραστηριότητες που έλκονται από τις εξωτερικές οικονομίες που παρέχει η πόλη (B_1) και δραστηριότητες συμπληρωματικές (B_2) των ήδη υπαρχουσών δραστηριοτήτων.

— *Δραστηριότητες τύπου Γ*, που περιλαμβάνουν τις ιδιωτικές και δημόσιες δραστηριότητες που ανταποκρίνονται στις ειδικές ανάγκες των μεγάλων πόλεων που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν παρά στο πλαίσιο μεγάλων αστικών κέντρων.

— *Δραστηριότητες τύπου Δ*, που περιλαμβάνουν τις ιδιωτικές και δημόσιες δραστηριότητες που εξυπηρετούν τις συνήθειες ανάγκες του πληθυσμού.

Σε κάθε στάδιο της αστικής ανάπτυξης εμφανίζεται μια καινούρια κατηγορία δραστηριοτήτων, με την εξαίρεση των δραστηριοτήτων του τύπου Δ που είναι παρούσες σ' όλα τα στάδια. Προκύπτει συνεπώς ένα σχήμα με τρία στάδια:

— Το στάδιο I (αρχικό), στο οποίο συνυπάρχουν βασικές δραστηριότητες τύπου Α (στις οποίες οφείλεται η αρχική ανάπτυξη της πόλης), συμπληρωματικές δραστηριότητες τύπου B_2 και κοινές δραστηριότητες τύπου Δ.

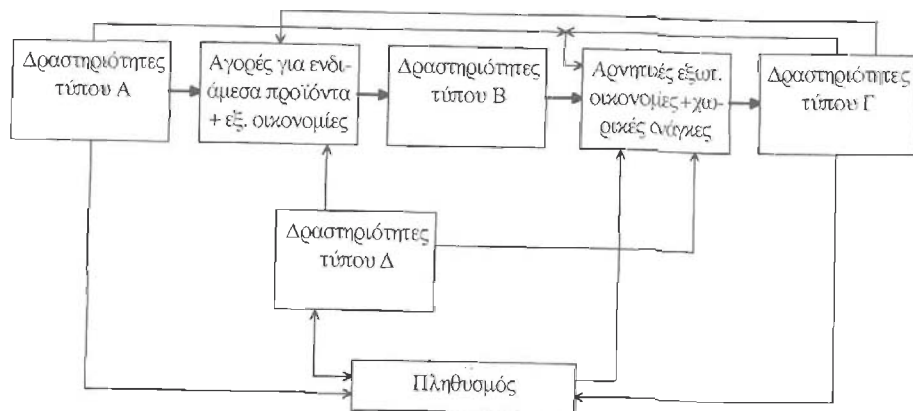
— Το στάδιο II, στο οποίο η ανάπτυξη της πόλης επιταχύνεται με την εμφάνιση δραστηριοτήτων συνδεδεμένων με τις εξωτερικές οικονομίες της πόλης ($A+B_1+B_2+\Delta$).

— Το στάδιο της περιφερειακής μητρόπολης ($A+B+\Gamma+\Delta$).

Η εξέλιξη του ενεργού πληθυσμού της πόλης σε κάθε μία από

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Κατηγορίες αστικών δραστηριοτήτων κατά Martin

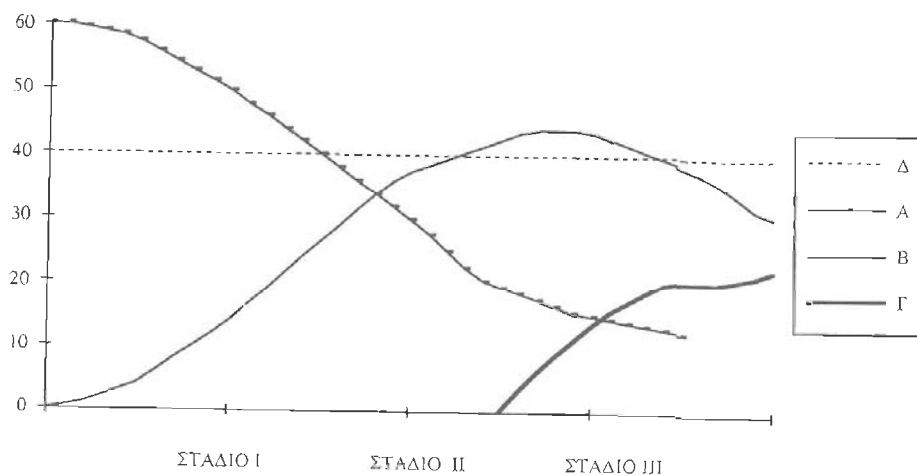

τις τέσσερις κατηγορίες δραστηριοτήτων απεικονίζεται στο διάγραμμα 8.

Σε όλες τις εκδοχές της, η θεωρία της οικονομικής βάσης των πόλεων παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι επιτρέπει την ανάπτυξη μοντέλων πρόβλεψης (μέσω του υπολογισμού κατάλληλων πολλαπλασιαστών) τριών κείρων συνιστωσών της αστικής ανάπτυξης:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8

Ποσοστά απασχόλησης ανά κατηγορία δραστηριότητας σε κάθε φάση της αστικής ανάπτυξης

της δημογραφικής, της οικονομικής και της χωρικής. Στο μέτρο, δε, που στις πιο επεξεργασμένες μορφές περιλαμβάνει τους παράγοντες αστικής ανάπτυξης που συνδέονται με ειδικές λειτουργίες (βιομηχανικές, κατά κανόνα, που θα μπορούσαν όμως να συμπεριλάβουν και λειτουργίες άλλου τύπου – π.χ. τον τουρισμό), αυτούς που συνδέονται με κεντρικές λειτουργίες χωροταξικής εμβέλειας (υπηρεσίες κεντρικών τόπων) και αυτούς που συνδέονται με κεντρικές λειτουργίες πολεοδομικής εμβέλειας (υπηρεσίες εξυπηρέτησης του αστικού πληθυσμού), είναι σε θέση να περιγράψει με αξιολογήσιμη επάρκεια πόλεις και οικιστικά δίκτυα της σύγχρονης περιόδου.

9. ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΩΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Μεταξύ των θεωριών που αναφέρονται στην αυτοσυντηρούμενη/διαχεόμενη ανάπτυξη, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι αναλύσεις του Perroux.²¹ Με τον όρο «πόλος ανάπτυξης», ο Perroux προσδιόρισε τις βιομηχανίες –μονάδες, ομάδες μονάδων ή κλάδους, ανάλογα με την περίπτωση– που χαρακτηρίζονται από υψηλό ρυθμό μεγέθυνσης και από μεγάλο αριθμό «προς τα πίσω» διασυνδέσεων (άμεσων και έμμεσων) με μια σειρά άλλους κλάδους. Εξ ορισμού συνεπώς, ένα πόλος ανάπτυξης έχει μια κεντρική θέση σε ένα σύστημα εισροών-εκροών (υψηλό διακλαδικό πολλαπλασιαστή του Leontief) και κάθε επέκταση ή συρρίκνωση του πόλου προκαλεί πρόσθετη επέκταση ή συρρίκνωση στην υπόλοιπη οικονομία, μέσω της διάχυσης πολλαπλασιαστικών επιπτώσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η βιομηχανία αυτοκινήτων που υπήρξε ισχυρός πόλος της αμερικανικής οικονομίας και ως τέτοιος διαδραμάτισε ηγετικό ρόλο στις κυκλικές υφέσεις και εξάρσεις της (Scott, 1988, σ. 45).

Η έννοια του πόλου ανάπτυξης δεν αναφέρεται, σ' αυτό το επίπεδο ανάλυσης, στο γεωγραφικό αλλά στον οικονομικό χώρο (Dawson, 1969): δεν υπάρχει δηλαδή προφανής λόγος οι διασυνδέσεις του πόλου να απαιτούν χωρική εγγύτητα. Ο πόλος και το σύστημα των εξαρτημένων απ' αυτόν μονάδων μπορεί να λάβει μια μεγάλη ποικιλία χωρικών μορφών που κυμαίνονται από την ακραία δια-

21. Για μια παρουσίαση στα ελληνικά της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης, στην αρχική εκδοχή και στις αναπτύξεις της, βλ. Παναγιωτάτου (1983), κεφ. 3.

σπορά μέχρι την ακραία συγκέντρωση. Όταν το τελευταίο ενδεχόμενο επικρατεί, εμφανίζεται το φαινόμενο του κέντρου ανάπτυξης, δηλαδή ενός πόλου εντοπισμένου στο χώρο, εν γένει με χαρακτηριστικά αστικού κέντρου. Στην περίπτωση αυτή προκύπτει μια σειρά από σημαντικά παρεπόμενα: μεγέθυνση και διαφοροποίηση του εργασιακού δυναμικού, πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα από την επί τόπου κατανάλωση του αντίστοιχου εισοδήματος στις δραστηριότητες που παράγουν καταναλωτικά προϊόντα ή παρέχουν υπηρεσίες,²² δημιουργία εξωτερικών οικονομιών, οικονομιών χωροθέτησης και οικονομιών αστικοποίησης (μέσω, π.χ., της κοινής χρήσης δαπανηρών μορφών μεταφορικής υποδομής, κλπ.). Τα παρεπόμενα αυτά συμβάλλουν στην ενίσχυση της επέκτασης του κέντρου ανάπτυξης ως κόμβου εντατικής οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας (Scott, 1988, σ. 46).

Η θεωρία αυτή υπήρξε αφετηρία για πολλαπλές και μερικές φορές αντιφατικές προσεγγίσεις. Σχηματοποιώντας, οι προσεγγίσεις αυτές κινούνται σε ένα φάσμα που ορίζεται από τις εξής ακραίες καταστάσεις: Από τη μια πλευρά, χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη κανονιστικών μοντέλων περιφερειακού και χωροταξικού προγραμματισμού, βασισμένων στην υπόθεση ότι η μετατροπή (με διαδικασίες προγραμματισμού) μερικών πόλεων σε κέντρα ανάπτυξης θα οδηγήσει σε δεύτερη φάση στη διάχυση της ανάπτυξης προς τα έξω και, άρα, σε μια σχετικά λιγότερο πολωμένη περιφερειακή οργάνωση.²³ Χωρίς να αναιρείται, έτσι, ότι για την προσέγγιση αυτή είναι δεδομένο ότι η πλήρης ισορροπία δεν επιτυγχάνεται ποτέ και ότι η ύπαρξη χωρικής ανισορροπίας αποτελεί εγγενές στοιχείο της αναπτυξιακής διαδικασίας (Hadjimichalis, 1987, σ. 22), υπάρχει για την κατεύθυνση αυτή μια σαφής διαφοροποίηση από τις θεωρίες τύπου κέντρου-περιφέρειας που έχουμε προαναφέρει.

22. Υπάρχει στο σημείο αυτό ένα κοινό στοιχείο με τη θεωρία της οικονομικής βάσης, αλλά η όλη προβληματική είναι σαφώς διαφορετική. Στην παρούσα περίπτωση, το «αποτέλεσμα εισοδήματος» αποτελεί όχι τον κεντρικό πολλαπλασιαστικό αναπτυξιακό μηχανισμό, αλλά ένα απλό παρεπόμενο των πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων που προκύπτουν από τις εσωτερικές διασυνδέσεις και αλληλοενισχύσεις των δραστηριοτήτων που συγκροτούν τον πόλο· οι οικονομίες συγκέντρωσης, π.χ., αυξάνουν την ανταγωνιστικότητα των μονάδων στο εσωτερικό του πόλου, και αυτή η εξέλιξη αποτελεί την κύρια αφετηρία για τις εξαγωγές και, άρα, για το «αποτέλεσμα εισοδήματος». Βλ. σχετικά και την παρατήρηση του Αγγελίδη (1991), σ. 30.

23. Βλ. στο ίδιο, σ. 28-32.

Από την άλλη πλευρά, μια άλλη κατεύθυνση της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης συνδέθηκε, ακριβώς, με τις θεωρίες κέντρου-περιφέρειας. Μελετητές όπως ο Hirschmann (1958), ο Myrdal (1957), ο Richardson (1975), αναδιατύπωσαν την αναπτυξιακή πορεία του κέντρου ανάπτυξης με όρους «πόλωσης» και «αποτελεσμάτων οπισθοδρόμησης» (backwash effects). Τα κέντρα υποτίθεται ότι αναπτύσσουν παρασιτικές σχέσεις με την ενδοχώρα τους με την απορρόφηση από την τελευταία πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, ενώ η ενδοχώρα έχει μόνο —στην καλύτερη περίπτωση— περιθωριακή ωφέλεια μέσω φαινομένων διάχυσης. Δεν είναι αντικείμενο του παρόντος η ανάλυση του θέματος αυτού· ανεξάρτητα, ωστόσο, από τις προεκτάσεις της, η θεωρία των πόλων ανάπτυξης διαθέτει το προσόν ότι ενσωματώνει στο κέντρο της προβληματικής της ένα βασικό χαρακτηριστικό της αστικοποίησης που βασίζεται στην εκβιομηχάνιση και στην παραγωγή μεγάλης κλίμακας: τη βασική τάση προς άνιση ανάπτυξη και προς έναν ανομοιογενή και ασύμμετρο χώρο (σε αντιδιαστολή με το χώρο των κεντρικών τόπων).

10. ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗΣ

Στην ανομοιογένεια, πολλαπλότητα και πολυπλοκότητα, που είναι βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων οικιστικών δικτύων, πρέπει να προστεθεί ένα ακόμα χαρακτηριστικό: η αστάθεια. Το χαρακτηριστικό αυτό έχει επισημανθεί από παλαιότερα, και ουσιαστικά είναι συνδεδεμένο με την επιτάχυνση των εξελίξεων και την εγγενή τάση προς αλλαγή που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό, έγινε ωστόσο σαφέστερο κατά την τελευταία 20ετία, που σηματοδεύτηκε από την κρίση του φορντισμού και την ανάδυση νέων καθεστώτων συσώρευσης. Ένα βασικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας ήταν η χωρική αναδιάρθρωση και ειδικότερα η αναδιάρθρωση των οικιστικών δικτύων (Scott, 1988· Henderson - Castells (επιμ.), 1987· Μαλούτας - Οικονόμου, 1987). Η διαδικασία αυτή έστρεψε το ενδιαφέρον στη δυναμική των οικιστικών συστημάτων, και ένα κοινό στοιχείο των σχετικών αναλύσεων είναι η έλλειψη κανονικότητας του φαινομένου: μεταξύ των παλαιότερων σημαντικών αστικών κέντρων παρουσιάζονται φαινόμενα κρίσης/παρακμής αφενός και συνέχειας/ενίσχυσης της ανάπτυξης αφετέρου, χωρίς προφανείς λόγους αυτής της διαφοροποίησης, ενώ παράλληλα εμφανίζονται

νέα κέντρα με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και με ταχεία αλλαγή της θέσης τους στην αστική ιεραρχία.

Μια σημαντική συνεισφορά στην ανάλυση του ζητήματος της δυναμικής των οικιστικών δικτύων στο πλαίσιο των εξελίξεων των τελευταίων είκοσι ετών είναι οι αναλύσεις του Scott (1988). Η ανάλυση του Scott βασίζεται σε μια επανεπεξεργασία ορισμένων κεντρικών εννοιών της χωρικής οικονομίας και ειδικότερα των *οικονομιών συγκέντρωσης* και της αλληλεπίδρασής τους με τη διαδικασία αστικοποίησης. Η σχέση αυτή έχει χρησιμοποιηθεί επανειλημμένα για την ανάλυση της αστικής ανάπτυξης, είναι έτσι σκόπιμο να γίνει μια αναδρομή στην εξέλιξή της πριν επανέλθουμε στις σύγχρονες προσεγγίσεις.

Στο κλασικό έργο του για τη θεωρία χωροθέτησης, ο A. Weber θεωρεί ως έναν από τους τρεις γενικούς χωροθετικούς παράγοντες τις οικονομίες (αρνητικές και θετικές) συγκέντρωσης. Ο Hoover ταξινομήσε τις οικονομίες συγκέντρωσης στις τρεις παρακάτω κατηγορίες:

1. *Οικονομίες κλίμακας* στο εσωτερικό της επιχείρησης, οι οποίες προκύπτουν από τη μεγέθυνση της κλίμακας της παραγωγής της επιχείρησης σε ένα σημείο του χώρου.

2. *Οικονομίες θέσης (χωροθέτησης)* για όλες τις επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου που χωροθετούνται στο ίδιο σημείο, οι οποίες προκύπτουν από τη μεγέθυνση των συνολικών εκροών του κλάδου στο σημείο αυτό.

3. *Οικονομίες αστικοποίησης* για όλες τις επιχειρήσεις (ανεξαρτήτως κλάδου) που χωροθετούνται στον ίδιο τόπο, οι οποίες προκύπτουν από τη διεύρυνση του συνολικού οικονομικού μεγέθους (πληθυσμός, εισόδημα, προϊόν, κλπ.) του τελευταίου.

Οι οικονομίες κλίμακας είναι εσωτερικές ως προς τη μεμονωμένη επιχείρηση, ενώ οι άλλες δύο κατηγορίες αποτελούν *εξωτερικές οικονομίες*.²⁴ Στην πρώτη περίπτωση μέσω των πιέσεων για συγχώνευση, στις άλλες δύο μέσω των δημιουργούμενων διασυνδέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων. Και στις τρεις περιπτώσεις, το αποτέλεσμα είναι η συγκέντρωση της παραγωγικής δραστηριότητας σε συγκεκριμένα σημεία του χώρου· διαδικασία που αποτελεί μια α-

24. Η έννοια της εξωτερικής οικονομίας παραπέμπει στις επιδράσεις που έχει η χωρική προσέγγιση διαφορετικών δραστηριοτήτων στην παραγωγικότητα/αποδοτικότητά τους, όταν οι επιδράσεις αυτές δε γίνονται αντικείμενο συναλλαγής στο επίπεδο της αγοράς.

πό τις κύριες δυνάμεις αστικής ανάπτυξης, στο πλαίσιο της οποίας το κύριο χαρακτηριστικό της πόλης είναι ότι δημιουργεί οικονομίες συγκέντρωσης.²⁵ Στο επίπεδο του οικιστικού δικτύου, εξάλλου, δεν υπάρχει κανένας λόγος οι πόλεις που παίζουν αυτόν το ρόλο να χωροθετούνται σε κάποιες αποστάσεις η μία από την άλλη. Αντίθετα, στο μέτρο που οι επιχειρήσεις που βρίσκονται σε διαφορετικές πόλεις διατηρούν μεταξύ τους σχέσεις, η χωρική προσέγγιση των πόλεων αποτελεί τη λογική κατάληξη, διότι έτσι διευκολύνονται οι επικοινωνίες. Λογικά επακόλουθα είναι επίσης δύο σημεία που έχουν αναφερθεί και παραπάνω: (α) η δομή των μεταξύ των πόλεων σχέσεων δεν είναι δενδροειδής/ιεραρχική, αλλά έχει μορφή πλέγματος, και (β) η ιεράρχηση των πόλεων δεν εξαρτάται άμεσα από την «κυριαρχία» σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ενδοχώρα, αλλά από το περιεχόμενο των οικονομιών συγκέντρωσης.

Μια προσθήκη στην προσέγγιση αυτή έγινε απ' τον Remy (1966), ο οποίος έδωσε έμφαση σε μια νέα μορφή οικονομιών συγκέντρωσης που συνδέονται με το αστικό περιβάλλον και ιδίως με τη μεγάλη πόλη: το ρόλο της στην παραγωγή και διανομή της γνώσης. Παράλληλα, ο Remy τόνισε ένα χαρακτηριστικό που δεν ήταν αντιφατικό προς την ουσία της προσέγγισης των εξωτερικών οικονομιών, αλλά που είχε συσκοτισθεί λόγω του ότι οι αρχικές αναλύσεις είχαν ως εμπειρικό πεδίο ανάλυσης τις σχέσεις βιομηχανίας-οικονομιών συγκέντρωσης-πόλης: το χαρακτηριστικό ότι πολύπλοκες σχέσεις –που αποτελούν την πρώτη ύλη της ανάπτυξης οικονομιών συγκέντρωσης– αναπτύσσονται στη σύγχρονη οικονομία, όχι μόνο στο εσωτερικό του βιομηχανικού τομέα αλλά και μεταξύ των επιχειρήσεων του τελευταίου και του τμήματος του τριτογενούς τομέα που περιλαμβάνει τις υπηρεσίες προς τις επιχειρήσεις. Ανάλογες πολύπλοκες σχέσεις δημιουργούνται μεταξύ των δύο προηγούμενων ομάδων δραστηριοτήτων και άλλων οικονομικών υποτομέων και κλάδων, όπως του χονδρικού εμπορίου, της εκπαίδευσης, της έρευνας.

25. Για μια αναλυτική παρουσίαση βλ. Isard (1956), κεφ. 8. Ας σημειωθεί ότι τέτοιου είδους δυνάμεις δρουν και σε ορισμένες από τις θεωρίες αστικοποίησης που έχουμε αναφέρει παραπάνω (π.χ. οι οικονομίες κλίμακας προσδιορίζουν για κάθε εμπόρευμα το κατάλληλο μέγεθος της εξαγωγικής περιοχής αγοράς, στην εκδοχή του Losch για τη θεωρία των κεντρικών τόπων, ενώ οι εξωτερικές οικονομίες αποτελούν έναν από τους παράγοντες μετατροπής των α-χωρικών πόλων ανάπτυξης σε χωρικά προσδιορισμένα κέντρα ανάπτυξης).

11. ΣΥΓΧΡΩΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΤΟ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Οι αναλύσεις αυτές απέκτησαν νέο ενδιαφέρον στο πλαίσιο της διαδικασίας αστικής αναδιάρθρωσης που παρατηρείται κατά τα τελευταία 10-15 χρόνια και αποτελεί μέρος των γενικότερων μετασχηματισμών του μοντέλου ανάπτυξης σε παγκόσμια κλίμακα. Για να επανέλθουμε στον Scott, αφετηρία της ανάλυσής του²⁶ είναι η έννοια του βιομηχανικού συμπλέγματος, ενός συνόλου δηλαδή διαφορετικών επιχειρήσεων που συνδέονται μεταξύ τους με ένα σύστημα εισροών-εκροών. Η έννοια αυτή έχει πολλά κοινά στοιχεία με τους πόλους ανάπτυξης και με τις οικονομίες συγκέντρωσης. Στο σημείο αυτό εισάγεται ωστόσο μια νέα έννοια, που θα μπορούσε σε ελεύθερη μετάφραση να αποκληθεί *οικονομίες εξειδίκευσης ή εύρους* (economies of scope)· οικονομιών οι οποίες συνδέονται με τη μείωση του αριθμού των διαφορετικών εργασιών που επιτελούνται στο εσωτερικό μιας επιχείρησης. Πρόκειται για έννοια που δε συμπίπτει με τις οικονομίες κλίμακας· η ύπαρξη ή μη οικονομιών κλίμακας είναι προφανώς ανεξάρτητη από την ύπαρξη ή μη οικονομιών εξειδίκευσης.

Καθοριστικός παράγοντας για την εμφάνιση οικονομιών εξειδίκευσης είναι το κόστος των μεταξύ των διαφορετικών επιχειρήσεων συναλλακτικών σχέσεων. Όταν η εσωτερική σε μια ενιαία επιχείρηση των συναλλακτικών αυτών σχέσεων συνεπάγεται μείωση κόστους, υπάρχουν αρνητικές οικονομίες εξειδίκευσης και η λογική συνέπεια είναι η τάση κατακόρυφης ολοκλήρωσης της παραγωγής του αντίστοιχου προϊόντος. Όταν το εσωτερικευμένο κόστος της διασύνδεσης των διαφόρων διαδικασιών που είναι αναγκαίες για την παραγωγή ενός προϊόντος είναι μεγαλύτερο από αυτό που προκύπτει όταν οι διαδικασίες αυτές διασυνδέονται εξωτερικά, στο επίπεδο της αγοράς, δημιουργούνται, αντίστροφα, οικονομίες εξειδίκευσης και πιέσεις για κατακόρυφη διάσπαση. Όταν η κατακόρυφη διάσπαση συνοδεύεται και από οριζόντια διάσπαση (δηλ. αυξανόμενο αριθμό μονάδων ανά ποσότητα συνολικού προϊόντος, λόγω έλλειψης εσωτερικών οικονομιών κλίμακας) το βιομηχανικό σύμπλεγμα γίνεται ακόμα πιο σύνθετο και πολύπλοκο. Οι επιχειρήσεις που τα συγκροτούν επιτελούν εξειδί-

26. Βλ. Scott (1988), καθώς και το παλαιότερο Scott - Storper (1986). Για μια παρουσίαση του πρώτου στα ελληνικά, βλ. Οικονόμου (1990).

κευμένες λειτουργίες στο εσωτερικό του συμπλέγματος και καμιά από αυτές δεν ελέγχει πλήρως τους όρους της ύπαρξής της, στο μέτρο που η επιβίωσή της εξαρτάται από την επιτυχή λειτουργία του συνολικού καταμερισμού της εργασίας και των συναφών εξωτερικών οικονομιών.

Μέχρι το σημείο αυτό η ανάλυση είναι α-χωρική. Κάθε διασύνδεση, όμως, μεταξύ διαφορετικών επιχειρήσεων συμβαίνει στο γεωγραφικό χώρο και συνεπάγεται διάφορες μορφές κόστους (κόστος μεταφοράς, κόστος επικοινωνίας). Γενικά, όταν οι διασυνδέσεις είναι μικρής κλίμακας, μη-τυποποιημένες, ασταθείς και απαιτούν προσωπικές διαμεσολαβήσεις, τείνουν να έχουν μοναδιαίο κόστος που είναι σημαντικά εξαρτημένο από τη χωρική απόσταση. Από την άλλη πλευρά, όταν οι διασυνδέσεις είναι μεγάλης κλίμακας, τυποποιημένες, σταθερές και εύκολα οργανώσιμες, τείνουν να έχουν χαμηλό μοναδιαίο κόστος και λιγότερο συσχετισμένο με την απόσταση. Η ύπαρξη στον οικονομικό χώρο σύνθετων παραγωγικών συμπλεγμάτων συνεπάγεται την πύκνωση του πλέγματος των μεταξύ των επιχειρήσεων διασυνδέσεων και επομένως την αύξηση του σχετικού κόστους διασύνδεσης στο γεωγραφικό χώρο. Όσο πιο σημαντικό είναι το κόστος ανά μονάδα προϊόντος τόσο πιο έντονη θα είναι η ώθηση προς τις διάφορες επιχειρήσεις να χωροθετηθούν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Το συμπέρασμα είναι ότι η τάση της δομής της παραγωγής όταν παίρνει τη μορφή συμπλεγμάτων από (κατακόρυφα και οριζόντια) διασπασμένες εργασιακές διαδικασίες, δημιουργεί τις πρωταρχικές προϋποθέσεις της χωρικής πόλωσης και, συνεπώς, και της αστικής ανάπτυξης.

Ιδιαίτερα έντονη είναι η τάση χωρικής πόλωσης στους κλάδους που έχουν χωρικά εξαρτημένο κόστος διασύνδεσης, και αυτή είναι η περίπτωση των περισσότερων από τους κλάδους που χαρακτηρίζουν τα αναδυόμενα κατά τα τελευταία χρόνια εύκαμπτων καθεστώτων συσσώρευσης: βιομηχανίες «επώνυμων» καταναλωτικών αγαθών, βασικές βιομηχανίες παραγωγής βιομηχανικών ενδιάμεσων προϊόντων (εξαρτήματα μηχανών, ηλεκτρονικής, κλπ.), βιομηχανίες τεχνολογικής αιχμής με άξονα την πληροφορική, μεγάλες μονάδες που είναι στενά συνδεδεμένες με δίκτυο μικρών υπεργολαβικών επιχειρήσεων, κλπ. Η θεωρητική ανάλυση συνδέεται έτσι με τις εμπειρίες από τα νέα προβλήματα που αναφύονται στον αστικό χώρο, ως συνέπεια της κρίσης της δεκαετίας του '70 και της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και του κράτους που ακολούθησε:

παρακμή παλαιών βιομηχανικών κέντρων αφενός, τάσεις αποκέντρωσης της βιομηχανίας σε ενδομητροπολιτικό ή και περιφερειακό επίπεδο σε συνδυασμό με την ανάδυση νέων κέντρων ή ζωνών ανάπτυξης της βιομηχανικής δραστηριότητας αφετέρου.

Αν και η όλη συλλογιστική βασίζεται στη συνεχιζόμενη σημασία της βιομηχανίας στη σύγχρονη κοινωνία και του ρόλου της στην αστική ανάπτυξη – χαρακτηριστική είναι η άρνηση της υπόθεσης της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας και, κατά συνέπεια, της «μεταβιομηχανικής» πόλης–, η ανάλυση δεν παραγνωρίζει τους σοβαρούς μετασχηματισμούς της σημερινής οικονομίας: επέκταση των θέσεων εργασίας γραφείου, άνθηση των τομέων των υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις και τα πρόσωπα, μαζική αύξηση των τραπεζικών και χρηματιστικών εργασιών και αυξανόμενη σημασία των νέων τεχνολογιών με πυρήνα την πληροφορική (Scott, 1988, σ. 53).

Σε σύγκριση με τη θεωρία των πόλων και κέντρων ανάπτυξης, η προσέγγιση του Scott δε διαφοροποιείται ριζικά.²⁷ Η έννοια των οικονομιών εξειδίκευσης βοηθά ωστόσο στη διαπραγμάτευση των σύγχρονων εξελίξεων και η όλη ανάλυση παρέχει μια πιο πλήρη ερμηνεία των πολωτικών τάσεων. Επιπλέον, όμως, είναι ενσωματωμένη στην ίδια την προσέγγιση και η δυνατότητα της αντιστροφής των πολωτικών τάσεων, δηλαδή της κρίσης του κέντρου ανάπτυξης – χωρίς αμφιβολία, γιατί το φαινόμενο έλαβε στο πλαίσιο της παγκόσμιας διαδικασίας αναδιάρθρωσης πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις από ό,τι παλαιότερα. Δεν είναι τυχαίο, π.χ., ότι οι περιοχές που υφίστανται βιομηχανική παρακμή αποτελούν μια από τις κύριες κατηγορίες αποδεκτών βοήθειας από τα διαρθρωτικά ταμεία των Ε.Κ. (περιοχές του Στόχου 2) (CEE, 1991α).

Σε μια άλλη προσπάθεια ανάλυσης των σύγχρονων εξελίξεων

27. Ο Scott αναφέρεται άλλωστε στη θεωρία αυτή (Scott, 1988, σ. 45-47) χωρίς να την απορρίπτει ουσιαστικά. Τις προσάπτει, κυρίως, τον καθολικό και α-ιστορικό χαρακτήρα της, προϊόν του εμπειρισμού της και της έλλειψης θεωρητικού ερμηνευτικού πλαισίου των τάσεων γεωγραφικής πόλωσης, χωρίς να αμφισβητεί τον πυρήνα της θεωρίας και την ευστοχία όσον αφορά συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις. Η ανανέωση του ενδιαφέροντος για τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης, προσαρμοσμένη στις σύγχρονες εξελίξεις (και κυρίως στην αύξηση του ρόλου του τριτογενούς τομέα), είναι γενικότερη, άλλωστε. Βλ., π.χ., την άποψη των Van den Berg - Klassen (1989), ότι η μεγάλη πόλη είναι το θεμέλιο της σύγχρονης ευρωπαϊκής κοινωνίας («information society»), και την πρότασή τους για την ανάπτυξη μιας πολιτικής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για τις πόλεις, που θα έχει ως βασική αρχή το ότι οι μεγάλες πόλεις θα λειτουργήσουν στο μέλλον ως πόλοι ανάπτυξης.

στα πεδία της αστικής ανάπτυξης και του οικιστικού δικτύου, ο Castells (1989)²⁸ ασχολήθηκε με τις επιπτώσεις από την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών με άξονα την πληροφορική. Η διαπίστωση ότι οι βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας τείνουν να συγκεντρώνονται σε περιοχές που διαθέτουν υψηλό δυναμικό από άποψη κυβερνητικών υπηρεσιών, προϋπάρχουσα βιομηχανική βάση, ευέλικτες πιστωτικές υπηρεσίες, λειτουργίες έρευνας και ανάπτυξης, χαρακτηριστικά που συνολικά συνιστούν ένα περιβάλλον παραγωγής καινοτομιών, ουσιαστικά αναπαράγει τις βασικές διαπιστώσεις των θεωριών των οικονομιών συγκέντρωσης καθώς και την ανάλυση του Remy για την πόλη-κέντρο παραγωγής γνώσης.²⁹ Όσον αφορά το οικιστικό δίκτυο, στο οποίο οδηγεί αυτή η διαδικασία αστικής ανάπτυξης, βασικό στοιχείο είναι η ανάδυση ενός χώρου ροών που υποκαθιστά το χώρο των τόπων. Με την έκφραση αυτή εννοείται ότι η πραγματική δυναμική μιας περιοχής έγκειται κυρίως στις διασυνδέσεις της με δραστηριότητες και αποφάσεις που εκτείνονται πολύ πέρα από τα όρια της περιοχής και της άμεσης ενδοχώρας της.³⁰ Αυξανόμενη σημασία αποκτούν στο πλαίσιο αυτό οι τεχνολογίες επικοινωνίας, οι υπερεθνικοί οργανισμοί και η συμμετοχή σε υπεριοπικά δίκτυα μεταφοράς πληροφορίας.³¹ Χαρακτηριστικό είναι, σχετικά, το ότι κατά τη δεκαετία του '80 κάτι που παρατηρήθηκε στις πόλεις των χωρών της Ε.Κ. είναι αυτή ακριβώς η τάση μείωσης της εξάρτησης της ανάπτυξης της πόλης

28. Βλ. τη βιβλιοκρισία του Θ. Μαλούτα (1991).

29. Ανάλογο βάρος στο ρόλο του κύκλωματος νέες τεχνολογίες-πανεπιστήμια-έρευνα για την έλξη παραγωγικών δραστηριοτήτων στις πόλεις, δίνουν και οι Borja - Subirós (1989), σε μια μελέτη που αφορά τις ευρωπαϊκές πόλεις. Το κύκλωμα αυτό αποτελεί σήμερα έναν παράγοντα γένεσης εξωτερικών οικονομιών εξίσου σημαντικό με πιο παραδοσιακές διαδικασίες που βασίζονται στην επαναβιομηχάνιση και την εμφάνιση νέων υπηρεσιών.

30. Το φαινόμενο αυτό επισημαίνει ο Καυκαλάς (1992), σ. 29-30, με τη διαπίστωση ότι οι κυρίαρχες μορφές ολοκλήρωσης αποκτούν σήμερα μη-προσδιορισμένο γεωγραφικά χαρακτήρα. Σε περιφερειακή και εθνική κλίμακα, λοιπόν, παρατηρείται αποδιάρθρωση των παραγωγικών δομών και η επίτευξη χωρικής ολοκλήρωσης μπορεί να γίνει μόνο με την επέκταση των γεωγραφικών ορίων αναφοράς σε διεθνή κλίμακα.

31. Βλ. και τις παρατηρήσεις των Van den Berg - Klaassen (1989) σχετικά με τη μείωση της επίδρασης των εθνικών κυβερνήσεων στον προσδιορισμό της εξέλιξης των πόλεων και την αύξηση των υπερεθνικών οργάνων της, αλλά και των τοπικών και περιφερειακών αυτοδιοικήσεων. Αντίστοιχες είναι οι εκτιμήσεις του Καυκαλά (1992), σ. 30.

από το δυναμικό της περιφέρειας ή/και της χώρας στην οποία εντάσσονται. Πολλές πόλεις, ανεξαρτήτως μεγέθους και συμπεριλαμβανόμενων και πόλεων της μη-ανεπτυγμένης ευρωπαϊκής περιφέρειας (Νότου), επιδεικνύουν οικονομική ανάπτυξη και δυναμική και η ανάδυση του λεγόμενου «μεσο-νότιου (mid-southern) ευρωπαϊκού τόξου πόλεων» αποτελεί μια απόρροια αυτού του φαινομένου (CEE, 1991β, σ. 139).

Μια παρόμοια ανάλυση, και μάλιστα με λιγότερη έμφαση στη βιομηχανία, υπάρχει και στο Henderson - Castells (επιμ.) (1987).³² Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, η ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών θεωρείται ότι οδηγεί σε διαρθρωτικές αλλαγές του οικιστικού δικτύου, με την παρακμή ορισμένων παλαιότερων κέντρων και την ανάδυση άλλων, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας άνισης ανάπτυξης που τείνει να μην είναι αθροιστική απέναντι στην προϋπάρχουσα δομή του δικτύου. Η διαδικασία αυτή αλληλεπιδρά με ανάλογες εξελίξεις στο επίπεδο της περιφερειακής οργάνωσης.³³ Συνολικά, επισημαίνεται ότι οι αστικές (και περιφερειακές) εξελίξεις τείνουν να διαφοροποιούνται όλο και περισσότερο μεταξύ των διαφόρων περιοχών του πλανήτη (στο ίδιο, σ. 8), κάτι που σημαίνει ότι στην ίδια περίοδο, σε διαφορετικές περιοχές λειτουργούν διαφορετικά μοντέλα αστικής ανάπτυξης και οικιστικού δικτύου, ανάλογα με το ρόλο των πόλεων και των περιοχών στις οποίες βρίσκονται στο (νέο) διεθνή καταμερισμό της εργασίας.³⁴

32. Βλ. στον παρόντα τόμο την ανάλυση του Thift (1987) για το ρόλο των χρηματιστικών υπηρεσιών και του διεθνούς εμπορίου στη νέα αστική γεωγραφία.

33. Βλ. στο Γετίμης - Οικονόμου (1992), παρόμοιες διαπιστώσεις για τους μετασχηματισμούς του περιεχομένου της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, με τη μείωση των διαπεριφερειακών και την όξυνση των ενδοπεριφερειακών αντιθέσεων.

34. Χαρακτηριστικές είναι οι διαπιστώσεις για τη χρονική υστέρηση των εξελίξεων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας σε σύγκριση με τη Βόρεια Αμερική, καθώς και για τις διαφοροποιήσεις του βαθμού προσαρμογής των πόλεων στο εσωτερικό και των δύο αυτών οικονομικο-πολιτικών χώρων στις νέες απαιτήσεις που προκύπτουν από τη γενικότερη διαδικασία αναδιάρθρωσης (CEE, 1987, σ. 11). Πρβλ. επίσης και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από πολλές εισηγήσεις στο διεθνές σεμινάριο με θέμα: «Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και νέες μορφές αστικοποίησης», που έγινε στη Σάμο το 1987. Οι χωρικές δομές που προκύπτουν από τη σύζευξη των νέων τάσεων με τις προϋπάρχουσες γεωγραφικές πραγματικότητες χαρακτηρίζονται από τις εκτεταμένες ζώνες αποβιομηχάνισης παράλληλα με τις χωρικές εκφράσεις των νέων κυρίαρχων οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως οι τεχνολόγοι, οι «διάδρομοι» ανάπτυξης, οι νεο-αστικοποιούμενες περιοχές, ενώ στο επίπεδο του παγκόσμιου καταμερισμού της εργασίας, η κύρια εξέλιξη είναι η

Άλλες αναλύσεις δίνουν ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στην «τριτογενή» συνιστώσα της σύγχρονης αστικής ανάπτυξης, βασιζόμενες στην αύξηση του τομέα των υπηρεσιών τόσο με απόλυτους όσο και με σχετικούς όρους σε σύγκριση με τη βιομηχανία (Cheshire, 1989). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Savitch (1988), που υιοθετεί άλλωστε –σε αντίθεση με τον Scott– την έννοια της μεταβιομηχανικής πόλης, κάτι που ενδεχομένως δεν είναι ανεξάρτητο (αν ληφθεί υπόψη το προηγούμενο συμπέρασμα των Henderson και Castells) με το ότι επικεντρώνει την ανάλυσή του σε μια ειδική κατηγορία μητροπόλεων: στη Νέα Υόρκη, το Παρίσι και το Λονδίνο. Στην ανώτερη βαθμίδα των διεθνών οικιστικών δικτύων («world cities»), οι λειτουργίες που έχουν τον αποφασιστικό ρόλο είναι οι διεθνείς χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, τα κέντρα διεύθυνσης των πολυεθνικών εταιρειών, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και οι καλές τέχνες. Η ανάλυση ωστόσο έχει πολλά κοινά σημεία με προηγούμενες θεωρίες. Ένα σημαντικό στοιχείο είναι ότι τονίζεται ο ενδογενής χαρακτήρας της αστικής δυναμικής: το κλειδί της ανάπτυξης των πόλεων αυτών είναι ότι δεν αποτελούν απλούς αποδέκτες των νέων τεχνολογιών αλλά ότι μετέχουν ενεργά στην παραγωγή τους χρησιμοποιώντας τους δικούς τους πόρους (Savitch, 1988, σ. 304-305). Υπάρχουν εδώ συνηχήσεις τόσο με τη θεωρία της οικονομικής βάσης όσο και με τις οικονομίες αστικοποίησης του είδους που τονίζει ο Remy. Παράλληλα, την όλη ανάλυση διατρέχει η διαπίστωση του αυξανόμενου ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων σε διεθνή κλίμακα (στο ίδιο, σ. 285)· διαπίστωση που παραπέμπει και στην ανάλυση των Castells και Henderson αλλά και σε αναλύσεις που επικεντρώνονται σε άλλες κατηγορίες πόλεων.

Στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα παρατηρείται, έτσι, αυξανόμενος οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ όχι μόνο των μεγάλων πόλεων αλλά και αυτών που τοποθετούνται σε χαμηλότερες βαθμίδες του οικιστικού δικτύου, ο οποίος συνδέεται με την ταχεία αύξηση της χωρικής διαντίδρασης μεταξύ τους (Van de Berg - Klaassen, 1989· CEE, 1991β, σ. 141). Ενδεικτικό της αυξανόμενης σημασίας της διαντίδρασης είναι πως ένας από τους κύριους παράγοντες προσ-

διάσπαση της περιφέρειας σε ομάδες χωρών με πολύ διαφορετικές αναπτυξιακές τροχιές. Βλ. τις εισηγήσεις στο σεμινάριο στο Hadjimichalis - Komninos (1988), και την παρουσίασή του στο Μαλούτας - Οικονόμου (1987).

διορισμού των μικρών και μεσαίων πόλεων που αναπτύσσονται είναι η ύπαρξη υποδομής που διευκολύνει τις επικοινωνίες, ενώ παράλληλα αναπτύσσονται πόλεις ακόμα και σε μη-αναπτυσσόμενες περιφέρειες, όταν επιδεικνύουν ικανότητα προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες (CEE, 1991β, σ. 138-139). Στην περίπτωση των μεγαλύτερων πόλεων του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, π.χ., αν και λείπουν οι λειτουργίες πολύ υψηλού επιπέδου των προηγούμενων, υπάρχει επίσης έντονος ανταγωνισμός για την προσέλκυση δραστηριοτήτων υπερεθνικής εμβέλειας και του διεθνούς κεφαλαίου (Chatterjee, 1989).

Παράλληλα, μια γενική τάση των πιο πρόσφατων αναλύσεων της αστικής ανάπτυξης και του οικιστικού δικτύου είναι ο συνυπολογισμός και εξω-οικονομικών δυνάμεων στους προσδιοριστικούς τους παράγοντες. Όσον αφορά τις προσεγγίσεις που περιγράψαμε, χαρακτηριστικές είναι η σύνδεση των εξωτερικών οικονομικών αστικοποίησης με το ρόλο του αστικού περιβάλλοντος ως παραγωγού γνώσης (που εισάγει στοιχεία που άπτονται της γενικότερης κοινωνικής οργάνωσης και αναπαραγωγής) ή η αυξανόμενη σημασία του διεθνούς ανταγωνισμού (που συνδέεται με γεωπολιτικές ισορροπίες και με το ρόλο των υπερεθνικών οργανισμών). Ανάλογες απόψεις υπάρχουν όμως και σε άλλες συνεισφορές. Η υποκίνηση της αστικής ανάπτυξης από παράγοντες που συνδέονται με την ποιότητα ζωής (κλίμα, περιβάλλον), η επίδραση των κυβερνητικών και τοπικών πολιτικών (δημόσιες επενδύσεις, πολιτικές κινήτρων, πολιτικές αποκέντρωσης, κλπ.), ο ρόλος των αγορών εργασίας όχι μόνο από στενά οικονομική άποψη αλλά και από άποψη συνδικαλιστικής οργάνωσης και πρακτικής, και ο ρόλος των τοπικών πρωτοβουλιών (Simmons, 1978, σ. 58-69· Scott, 1988, κεφ. 7· Savitch, 1988· CEE, 1987· Van den Berz - Klaassen, 1989· CEE, 1991β, σ. 138) υποδεικνύουν τη σημασία τέτοιων παραγόντων στον προσδιορισμό της αστικής εξέλιξης. Σε συνδυασμό με τις αλλαγές και τάσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, το αποτέλεσμα είναι η αυξανόμενη απροσδιοριστία και η δυσκολία ex ante πρόβλεψης της χωρο-χρονικής πορείας των αστικών κέντρων και συστημάτων μέσω απλουστευτικών μοντέλων όπως αυτά που είχαν προταθεί σε παλαιότερες περιόδους.

Η αυξανόμενη πολυπλοκότητα των οικιστικών φαινομένων είχε, τέλος, σημαντικές επιπτώσεις και στο χαρακτήρα των αντίστοιχων θεωριών. Η γνωστή διαμάχη μεταξύ ποσοτικής γεωγραφίας

και κριτικής ή/και ανθρωπιστικής γεωγραφίας, κατά τα τέλη της δεκαετίας του '60, δεν είχε ως αφετηρία μόνο τη δυσκολία ενσωμάτωσης, στα απλουστευτικά ποσοτικά μοντέλα, των υποθέσεων της κριτικής προσέγγισης (υποθέσεων που ήταν δύσκολα διατυπώσιμες με όρους που να επιτρέπουν έλεγχο θετικιστικού τύπου) αλλά και την εντεινόμενη δυσκολία των εν λόγω μοντέλων όσον αφορά την περιγραφή της νέας αστικής πραγματικότητας. Η πολυπλοκότητα αυτή, παράλληλα, έπαιξε τουλάχιστον εξίσου σημαντικό ρόλο με παράγοντες τεχνικού χαρακτήρα (εμπειρία από τα προηγούμενα μοντέλα, μεγαλύτερη διαθεσιμότητα πληροφοριακού υλικού, πιο σύνθετες μέθοδοι και τεχνικές, κατακόρυφη αύξηση της υπολογιστικής ισχύος μέσω των Η/Υ) στην πολύ πρόσφατη τάση για μια αναθεωρημένη-εναλλακτική ποσοτική προσέγγιση που βασίζεται σε νέου τύπου δυναμικά μοντέλα. Θεμέλιο των μοντέλων αυτών είναι η αποδοχή των στοχαστικών (πιθανολογικών) διαδικασιών και της μη-γραμμικότητας. Η πολυπλοκότητα, τόσο στο επίπεδο της πραγματικότητας όσο και σε αυτό της προσομοίωσης, έχει ως συνέπεια τη δυνατότητα πολλών καταστάσεων ισορροπίας, για το ίδιο σύνολο παραμέτρων (Clarke - Wilson, 1989, σ. 34). Η «πρόβλεψη», επομένως, μόνο στοχαστικό χαρακτήρα μπορεί να έχει. Η προσέγγιση αυτή ενοποιεί έτσι, ως ένα σημείο, δύο αντιτιθέμενα παραδείγματα που χαρακτήρισαν για αιώνες τη γεωγραφική ανάλυση: το γενικευτικό-νομοθετικό και το ιδιογραφικό (Bailly - Beguin, 1990, σ. 21-23). Ταυτόχρονα, κάνει πιο εφικτή τη διατύπωση με μαθηματικούς όρους και της κριτικής προβληματικής, επιτρέποντας τη μεταφορά της αντίθεσης μεταξύ κριτικής και θετικιστικής γεωγραφίας από το επίπεδο των τεχνικών στο επίπεδο της θεωρίας (Clarke - Wilson, 1989, σ. 35).

12. ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Πολύ συνοπτικά, ορισμένα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση που προηγήθηκε είναι τα εξής:

α) Υπάρχει στενή σχέση μεταξύ μηχανισμού αστικής ανάπτυξης και δομής του οικιστικού δικτύου.

β) Αν εξαιρεθεί μια ανάλυση σε πολύ υψηλό επίπεδο αφαίρεσης (η πόλη ως προϊόν του καταμερισμού της εργασίας) δεν υπάρχει ένας μηχανισμός αστικής ανάπτυξης. Ανάλογα με τα χαρακτηριστι-

κά του γενικότερου μοντέλου ανάπτυξης κυριαρχούν και διαφορετικές δυνάμεις που οδηγούν στη συγκέντρωση ορισμένων δραστηριοτήτων σε συγκεκριμένα σημεία του χώρου.

γ) Η πολλαπλότητα αυτή αντανακλάται και στην ανάπτυξη διαφορετικών θεωριών, που η ερμηνευτική τους αιχμή προσδιορίζεται συνήθως από τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες αστικής ανάπτυξης που επικρατούσαν στις περιοχές από τις οποίες άντλησαν, ρητά ή όχι, το εμπειρικό υλικό τους. Από την άποψη αυτή, μια εξέλιξη είναι η σταδιακή συνειδητοποίηση της ιστορικής σχετικότητάς τους από τις θεωρίες. Ενώ οι πρώτες τέτοιες θεωρίες διεκδικούσαν γενική και καθολική ισχύ, οι μεταγενέστερες προσδιορίζουν με μεγαλύτερη σαφήνεια τις χωρο-χρονικές συντεταγμένες της ερμηνευτικής τους ισχύος.

δ) Διαχρονικά παρατηρείται ένα είδος κυκλικής πορείας όσον αφορά τις κινητήριες οικονομικές δυνάμεις της αστικής ανάπτυξης: από τις τριτογενείς πόλεις της «πρώτης γενιάς» διαδέχθηκαν οι βιομηχανικές πόλεις, οι οποίες προοδευτικά δίνουν τη θέση τους σε τριτογενείς πόλεις νέου τύπου. Η κυκλική αυτή κίνηση δε συμβαίνει όμως στο ίδιο επίπεδο, αλλά σε έναν «χώρο» τριών διαστάσεων, και μια ακριβέστερη απεικόνισή του θα ήταν αυτή ενός σπειροειδούς συνεχούς: η τρίτη διάσταση έγκειται στο ότι οι σημερινές τριτογενείς αστικές δραστηριότητες είναι αρκετά διαφορετικές από αυτές των πόλεων της πρώτης γενιάς –των μοντέλων της εξωγενούς ανάπτυξης ή των κεντρικών τόπων–, ενώ παράλληλα η οικονομική βάση των πόλεων διατηρεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και τις δευτερογενείς δραστηριότητες της «ενδιάμεσης» γενιάς. Το αποτέλεσμα είναι, έτσι, η αυξανόμενη πολυπλοκότητα των δυνάμεων που υποκινούν την αστική ανάπτυξη (ή παρακμή). Η αυξανόμενη ενοποίηση του παλαιότερα κατακεραματισμένου παγκόσμιου χώρου συντείνει και αυτή στη διαπλοκή διαφορετικών δυνάμεων και τύπων αστικής ανάπτυξης. Η σταδιακή μετακίνηση των αντίστοιχων θεωριών από μονο-παραγοντικά, απλουστευτικά και ντετερμινιστικά μοντέλα σε πολυ-παραγοντικές, σύνθετες και στοχαστικές προσεγγίσεις είναι συνέπεια αυτής της εξέλιξης.

ε) Στο επίπεδο του οικιστικού δικτύου, η εξέλιξη δεν παρουσιάζει αυτή τη σπειροειδή μορφή. Παρατηρείται μάλλον μια συνεχής τάση αυξανόμενης πολυπλοκότητας, με τη μετακίνηση από δενδροειδείς και ιεραρχικές δομές σε συστήματα ανισότροπα και χαρακτηριζόμενα από διασυνδέσεις προς διάφορες κατευθύνσεις. Στη

σημερινή Ε.Κ., π.χ., δεν υπάρχει μία ιεραρχία των πόλεων, αλλά μάλλον ένας αριθμός επάλληλων ιεραρχιών σε συνάρτηση με διαφορετικές οικονομικές δραστηριότητες (δραστηριότητες υψηλής τεχνολογίας, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, μεταφορές, διανομή-εμπόριο, πολιτιστικές δραστηριότητες, έρευνα κ.ο.κ.) (CEE, 1991β, σ. 141). Και στο επίπεδο αυτό, ωστόσο, επαναλαμβάνεται το φαινόμενο επιβίωσης σε κάθε νέα φάση εξέλιξης του συστήματος και στοιχείων από τις προηγούμενες φάσεις. Χωρίς κατ' ανάγκη η διαδικασία αυτή να έχει αθροιστικό χαρακτήρα –αντίθετα, η αυξανόμενη αστάθεια του συστήματος και το ενδεχόμενο όχι μόνο ανάπτυξης αλλά και παρακμής των επιμέρους πόλεων που το συγκροτούν δείχνουν ότι η επιβίωση των στοιχείων των προηγούμενων περιόδων δεν έχει συστηματικό χαρακτήρα–, συνολικά συμβάλλει και αυτή στην πολυπλοκότητα και ανομοιογένεια του σημερινού οικιστικού δικτύου, χαρακτηριστικά στα οποία συμβάλλει και η διεθνοποίησή τους, που αποτελεί κοινό παρονομαστή με την αντίστοιχη γεωγραφική διεύρυνση του πλαισίου λειτουργίας των δυνάμεων αστικής ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(α) Ελληνική

- ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Μ. (1991), *Χωροταξικός σχεδιασμός*, ΕΜΠ, εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.
- ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1988), *Οργάνωση του χώρου. Αστική και περιφερειακή θεωρία*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- ΑΡΓΥΡΗΣ, Θ. (1987), *Οικονομική του χώρου*, τόμ. ΙΙ, εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- BOYER, R. (1988), *Η θεωρία της ρύθμισης. Κριτική ανάλυση*, Ξάνθος, Αθήνα.
- ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. - ΚΑΥΚΑΛΑΣ, ΓΡ. (1990), «Τοπική ανάπτυξη και μορφές κρατικής ρύθμισης στην Ελλάδα», στο *Τόπος*, τόμ. 1.
- ΓΕΤΙΜΗΣ, Π. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (1992), «Νέες γεωγραφικές ανισότητες και χωρικές πολιτικές στην Ελλάδα», στο *Τόπος*, τόμ. 4, σ. 3-44.
- ΚΑΥΚΑΛΑΣ, ΓΡ. (1992), *Περιφερειακή ανάπτυξη και χωρική ολοκλήρωση*, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΓΩΠΟΥΛΟΣ, Α.-Φ. (συντονιστής) - Ανδρικοπούλου, Ε. - Δημητριάδης, Β. - Κανακάς, Γ. - Παπαδοπούλου, Π. (1978), *Διερεύνηση του δικτύου*

- ου αστικών οικισμών στην Ελλάδα, 3η φάση, ΤΕΕ-ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Λ. (1992), *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. (1991), «Castells M. The Informational City», βιβλιοκρισία *Τόπος*, τόμ. 2, σ. 127-130.
- ΜΑΛΟΥΤΑΣ, Θ. - ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (1987), «Αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και νέες μορφές αστικοποίησης. Παρουσίαση σεμιναρίου», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 31, σ. 11-13.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δ. (1986), «Πόλη, καταμερισμός εργασίας και αγορά γης», *Τεχνικά Χρονικά, Επιστημονική Έκδοση ΤΕΕ, Α*, τόμ. 6, τχ. 4, σ. 53-89.
- (1990), «A.J. Scott. Metropolis: from the Division of Labor to Urban Form», βιβλιοκρισία *Τόπος*, τόμ. 1, σ. 140-145.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΟΥ, ΕΛΙΖΑ (1983), *Θέματα ανάπτυξης του χώρου*, ΕΜΠ, Αθήνα.
- ΣΠΥΡΙΔΩΝΙΔΗΣ, Κ. (1991), «Ο αστικός σχεδιασμός από το μοντερνισμό στο μεταμοντερνισμό», *Τόπος*, τόμ. 3, σ. 3-33.

(β) Ξενόγλωσση

- AMIN, S. (1976), *Unequal Development*, Harvester, Brighton.
- BAILLY, A. - BEGUIN, H. (1990), *Introduction à la géographie humaine*, Masson, Παρίσι.
- BECKMANN, M. (1968), *Location Theory*, Random House, Νέα Υόρκη.
- BERRY, B.J. (1961), «City size distributions and economic development», στο *Economic Development and Cultural Change*, τχ. 9, σ. 573-578.
- (1967), *Geography of Market Centers and Retail Distribution*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- BERRY, B. - HORTON, F. (1970), *Geographical perspectives on urban systems*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- BORJA, J. - SUBIROS, J. (1989), «The Rebirth of the City», στο *Eurocities Conference. Eurocities*, Βαρκελώνη.
- BOUDEVILLE, J. (1972), *Aménagement du territoire et polarisation*, M.-Th. Genin, Παρίσι.
- BOURNE, L.S. - SIMMONS, J.W. (επιμ.) (1978), *Systems of Cities*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- BROWN, L. (1968), *Diffusion dynamics*, Lund Series in Geography, B, 29, Lund.
- CARTER, H. (1981), *The Study of Urban Geography*, Edward Arnold, Λονδίνο.
- CASTELLS, M. (1973), *La question urbaine*, Maspero, Παρίσι.
- (1989), *The Informational City*, Blackwell, Οξφόρδη.
- CHATTERJEE, L. (1989), «Third World cities», στο R. Peet - N. Thrift (επιμ.),

- New Models in Geography*, τόμ. II, Unwin Hyman, Λονδίνο.
- CHATTERJI, M. (1976), *Space Location and Urban Development*, Pion Ltd., Λονδίνο.
- CHESHIRE, P. (1989), «Urban Changes in Western Europe since 1951», στο *Eurocities Conference. Eurocities*, Βαρκελώνη.
- CHRISTALLER, W. (1966) [1933], *Central places in southern Germany*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- CLARKE, M. - WILSON, A. (1989), «Mathematical models in human geography: 20 years on», στο R. Peet - N. Thrift (επιμ.), *New Models in Geography*, ό.π., σ. 30-40.
- COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES (1991α), *The regions in the 1990s*, Βρυξέλλες.
- (1991β), *Europe 2000. Outlook for the development of the Community's territory*, Βρυξέλλες.
- (1987), *Urban Problems and Regional Policy in the European Community*, Βρυξέλλες.
- COOK, PH. (1983), *Theories of Planning and Spatial Development*, Hutchinson, Λονδίνο.
- DARWENT, D.G. (1969), «Growth poles and growth centers in regional planning — A review», στο *Environment and Planning*, τόμ. 1, σ. 5-32.
- DERYCKE, P.-H. (1970), *L'économie urbaine*, PUF, Παρίσι.
- ECONOMOU, D. (υπό έκδοση), «New intra-regional inequalities and spatial problems in Greece», στο *Society and Space*.
- EL-SHAKHS, S. (1972), «Development primacy and systems of cities», στο *Journal of Developing Areas*, τόμ. 7, σ. 11-35.
- ZIPF, G.K. (1941), *National Unity and Disunity*, Principia Press, Bloomington.
- FRANK, A. (1972), *Dependence and Underdevelopment*, Doubleday, Νέα Υόρκη.
- FRIEDMANN, J. (1971), «Urbanisation et développement national: Une étude comparative», στο *Revue Tiers-Monde*, τόμ. XII, τχ. 45, σ. 13-44.
- GIDDENS, A. (1981), *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, Macmillan Press, Λονδίνο.
- GREGORY, D. (1985), «Suspended Animation: The Stasis of Diffusion Theory», στο D. Gregory - J. Urry, *Social Relations and Spatial Structures*, Macmillan Publishers, Λονδίνο.
- HADJIMICHALIS, C. (1987), *Uneven Development and Regionalism*, Croon Helm, Λονδίνο.
- HADJIMICHALIS, C. - KOMNINOS, N. (επιμ.) (1988), *International Seminar on «Changing labour processes and new forms of urbanization»*, Θεσσαλονίκη.
- HAGERSTRAND, T. (1967), *Innovation Diffusion as a Spatial Process*, University of Chicago Press, Chicago.

- HAGGETT, P. (1973), *L'analyse spatiale en géographie humaine*, Armand Colin, Παρίσι.
- HENDERSON, J. - CASTELLS, M. (επιμ.) (1987), *Global Restructuring and Territorial Development*, SAGE Publications, Λονδίνο.
- HIRSCHMANN, A. (1958), *The Strategy of Economic Development*, Yale.
- HOYT, H. (1951), «Economic background of cities», στο *Journal of land and public utilities economy*, τόμ. XVII.
- ISARD, W. (1956), *Location and Space-Economy*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- JEFFERSON, M. (1939), «The Law of the Primate City», *The Geographical Review*, τόμ. XXIX, τχ. 2, σ. 226-232.
- KNOWLES, R. - WAREING, J. (1989), *Economic and Social Geography*, Heinemann Professional Publishing, Οξφόρδη.
- LOSCH, A. (1954) [1939], *The economics of location*, New Haven.
- LUCKERMANN, F. (1966), «Empirical Expressions of Nodality and Hierarchy in a Circulation Manifold», *East Lakes Geographer*, τόμ. 2, σ. 17-44.
- MALOUTAS, TH. (1989), «Ontologie et conceptualisation de l'espace», *Espaces et Sociétés*, τχ. 52-53, σ. 205-224.
- MARSHAL, J. (1969), *The location of servic towns. An approach to the analysis of central place systems*, University of Toronto, Toronto.
- MARTIN, F. (1968), «La théorie de la croissance urbaine par étapes», στο Colloque international du Quebec, *Développement urbain et analyse économique*, Editions Cujas, Παρίσι, σ. 113-124.
- MOORE, B. (1967), *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon, Boston.
- MYRDAL, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Λονδίνο.
- PEET, R. - THRIFT, N. (επιμ.) (1989), *New Models in Geography*, Unwin Hyman, Λονδίνο.
- PERLOFF, H.S., κ.ά. (1960), *Regions, Resources and Economic Growth*, John Hopkins Press, Baltimore.
- PETRAKOS, G.- BRADA, J. (1989), «Metropolitan concentration in the developing countries», στο *Kyklos, The International Review for Social Sciences*, τόμ. 42, τχ. 4, σ. 557-578.
- PRED, A. (1986), *Place, Practice and Structure*, Polity Press, Οξφόρδη.
- PRESTON, R. (1978), «The Structure of Central Place Systems», στο L.S. Bourne - J.W. Simmons (επιμ.), *Systems of Cities*, ό.π., σ. 185-206.
- REMY, J. (1966), *La ville: phénomène économique*, Les Editions Vie Ouvrière, Βρυξέλλες.
- RICHARDSON, H. (1975), *Regional Development Policy and Planning in Spain*, Saxon, Λονδίνο.
- (1978), «Theory of the Distribution of City Sizes: Review and Prospects», στο L.S. Bourne - J.W. Simmons (επιμ.), *Systems...*, ό.π., σ. 169-184.

- ROFMAN, A.E. (1974), *Dependencia, estructura de poder y formacion regional en America Latina*, XXI Editores, Buenos Aires.
- SAVITCH, H.V. (1988), *Post-Industrial Cities*, Princeton University Press, Princeton.
- SCOTT, A.J. (1988), *Metropolis. From the Division of Labor to Urban Form*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles.
- SCOTT, A.J. - STORPER, M. (1986), *Production, Work, Territory*, Allen & Unwin, Boston.
- SIMMONS, J. (1978), «The Organization of the Urban System», στο L.S. Bourne - J.W. Simmons (επιμ.), *Systems of Cities*, ό.π., σ. 61-69.
- SOJA, E. (1989), *Postmodern Geographies*, Verso, Λονδίνο.
- STUCKEY, B. (1974), «L'analyse spatiale et le développement économique», *Espaces et Sociétés*, τχ. 10-11, σ. 15-24.
- THOMPSON, W. (επιμ.) (1965), *A preface to urban economics*, John Hopkins, Baltimore.
- THRIFT, N. (1987), «The Fixers: the Urban Geography of International Commercial Capital», στο J. Henderson - M. Castells (επιμ.), *Global Restructuring and Territorial Development*, ό.π., σ. 203-233.
- VAN DEN BERG, L. - KLAASSEN, L. (1989), «The Major European Cities: Underway to 1992», στο *Eurocities Conference. Eurocities*, Βαρκελώνη.
- WADE, R.C. (1959), *The Urban Frontier*, University of Chicago Press, Chicago.
- WHEATON, W. - SHISHIDO, H. (1981), «Urban Concentration, agglomeration economies and the level of economic development», *Economic Development and Cultural Change*, τόμ. 30, σ. 17-30.